

NR 4 2015

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE

HALLAND

OCH

BLEKINGE

Ale

Historisk tidskrift för Skåne, Halland och Blekinge
utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening och
Landsarkivet i Lund.

Redaktör och ansvarig utgivare universitetslektor Gert Jeppsson, Lund.

Redaktionskommitté

Professor Lars Berggren, Lund
1:e arkivarie fil. dr Elisabeth Reuterswärd, Lund
Professor Sten Skansjö, Lund
Fil.dr Bengt Söderberg, Lund

Innehåll

	Sid.
Henning Bender: Utomeuropeisk utvandring från de skånska landsdelarna via Köpenhamn åren 1852–1873. Del 1	1
Adam Bolander och Bengt Söderberg: Om nyupptäckt bebyggelse vid Lilla Harrie	21
<i>Aktuellt om antikvariskt</i>	
En medeltida 'galjonsfigur' från Blekinge	37
Monumentalt om Skånes kyrkor	39

Utomeuropeisk utvandring från de skånska landsdelarna via Köpenhamn åren 1852–1873. Del 1

Af Henning Bender

Mag.art., tidigare stadsarkivarie i Aalborg,

ledare för Det danske Udvandrerarkiv och universitetscensor i historia. Nexö

Författaren skrev i Ale 2012 nr 3 en uppmärksamrad artikel om den skånska utvandringen till Bornholm. Här får vi följa den okända utvandringen från Skånelandskapen över Köpenhamn till USA från mitten av 1800-talet och framåt. Fortsättning på denna uppsats följer i del 2 under 2016.

Red.

Många svenskar, som nuförtiden reser till andra länder och kontinenter, flyger från Kastrup. Svenska studier har pekat på att de flesta, som bor söder om en linje mellan Halmstad och Kalmar, upplever att det är både billigare, enklare och snabbare att resa via Köpenhamn än från en svensk flygplats.¹ Detta är inte något nytt. På 1800-talet var Danmark inte bara det land, näst efter USA, där flest svenskar slog sig ner och fick danskt medborgarskap, men också efter England det främsta utreseland för svenskfödda på väg till Amerika. Både de som bosatte sig i Danmark och de som utvandrade via Danmark kom främst från Skåne, Halland, Blekinge och södra Småland. Vi vet redan att denna sydsvenska invandring till Danmarks östra delar hade stor positiv betydelse för den danska industrins och lantbrukets utveckling.²

Artikeln vill beskriva den svenska utomeuropeiska utvandringen via Danmark och förklara varför den var en viktig förutsättning för att Köpenhamn som enda hamn i Norden kunde upprätthålla fasta och direkta transporter med passagerarfartyg till Amerika på 1800-talet. Andra konkurrerande fartygslinjer från Sverige och Norge kom nämligen igång först omkring 1914. Den kortvarigt tra-

fikerade linjen Bergen–New York 1870–1876 skall inte ses som någon konkurrent till Köpenhamn. Här transporterades enbart norska medborgare³

Cirka 400 000 registrerades åren 1852–1914 som utvandrade från Köpenhamn till andra världsdelar. Av dem hade minst 100 000 Sverige som sista bostadsort. Ofta var det fler svenska än danska passagerare ombord på de danska Amerikabåtarna från Köpenhamn! Men de är svåra att finna i svenska källor och arkiv. Därför är det viktigt, både för svensk emigrationsforskning och framför allt för genealogisk forskning, att få undersökt antalet som reste, få veta vilka de var och varför de reste.⁴

Att det saknas forskning för att få svar på dessa frågor, har säkert berott på att det tidigare inneburit stora praktiska problem att kombinera massdata från flera olika länder. Men Internets utbredning och därmed digitalisering av en lång rad genealogiska och demografiska arkiv och databaser med sökfunktioner, har öppnat helt nya möjligheter. Då området är omfattande och okänt av forskningen, har jag velat börja med en undersökning, som »bara» täcker de första decennierna av den stora utvandringen från

Skandinavien via Köpenhamn, nämligen perioden 1852–1873 samt med ytterligare begränsningar till de södra landskapen, nämligen Skåne, Halland, Blekinge och också de sydligaste delarna av Småland.

År 1852 har valts som startår – det år som den första större gruppen reste från Köpenhamn. Slutåret 1873, därför att från 1874 inleddes en formell registrering av utvandrare via Malmö. I slutet av 1860-talet ökade utvandringen kraftigt i hela Nordeuropa. Den berodde knappast på missväxt i delar av Sverige, som många svenskar tror, utan främst på att avslutningen av det amerikanska inbördeskriget tecknade början på en kraftig högkonjunktur och efterfrågan på arbetskraft i ett växande USA. Starkt ökande person- och varutransporter betydde att på några år ersattes segelfartygen över Atlanten med ångfartyg och prärievagnarna med ångtåg. Det medförde också våldsamt konkurrens mellan transportbolagen, som i sin tur kunde leda till svekfulla agenter som försökte överbjuda varandra med löften om »guld och gröna skogar» i jakten på provision vid försäljning av biljetter. Dessa bedrägerier mot hjälplösa utvandrare tvingade de europeiska länderna att skapa regler för transporterna och att lagstifta om skydd för de resande. I de tyska staterna kom regleringen redan på 1850-talet och i Danmark, Norge och Sverige infördes lagar efter tysk modell åren 1867–1869. Tack vare dessa dekret finns det bevarade passagerar- och biljettlistor för hela Danmark från 1868, för Oslo/Kristiania 1867 (övriga Norge mer sporadiskt), Göteborg och Stockholm 1869, Malmö 1874, Kalmar 1881 och Helsingborg 1902.

För perioden före tillkomsten av passagearlistor i de nordiska länderna måste man leta efter utvandarna i spridda avgångs- och ankomstlistor i Hamburg, New Orleans och New York, i folkräkningslistor och kyrkoarkiv. Med kyrkoarkiv kan avses både statliga

och frikyrkliga handlingar. I källorna har jag funnit mer än 19 000 svenskfödda utvandrare, som reste via Köpenhamn åren 1852–1873. De flesta for till USA, medan resten, omkring 500, reste till Australien, New Zealand och Canada. I Danmark (och de skånska landsdelarna) startade massutvandringen till Amerika med mormonerna, eller som de själva kallade sig efter stiftandet i New York 1830 »Jesu Kristi Kyrka av sista dagars heliga».

Den stora mormonutvandringen från Skåne

Vid ett kyrkomöte den 6 oktober 1849 i mormonernas helt nya huvudstad Salt Lake City beslöts att arbeta för att få fler skandinaver till att flytta över. Orsaken var särskilt bristen på arbetskraft för att skapa det »nya paradiset på jorden», som var beläget på en ofruktbar högplata mellan berg och saltöken. Mormonerna var impopulära hos sina egna landsmän i USA och hade svårt att få tillräcklig arbetskraft, men hoppades att kunna attrahera nybyggare från Europa mot att de fick resan gratis och en frälsning för själen för de troende som nådde fram. Kyrkomötet etablerade därför »Den eviga resefonden», som säkrade resor på avbetalning och sände över en grupp missionärer till Norden. Basen skulle vara i Danmark, som var ett av de få länder i Europa med full religions- och ytt-randefrihet (Grundlagen av 5 juni 1849) och som också hade baptistförsamlingar, vars gemensamma vuxendop kunde bli utgångspunkt för missionsarbetet. Gruppen lämnade Utah i mitten av oktober 1849 med Peter Olsen Hansen (1818–1895), ursprungligen från Köpenhamn, som ledare av missionen i Danmark och i Sverige Johan Erik Forsgren (1816–1890) från Gävle. Båda var sjömän, som hade blivit omvända i Boston i början av 1840-talet och som därefter, som de enda

Salt Lake City 1850. Här beslutade ett kyrkomöte 6 oktober 1849 att sända missionärer till Danmark, Norge och Sverige. National Archives; Bureau of Public Roads # 513336.

från Norden, hade följt med mormonerna i deras långa marsch mot väst. Amerikanen George Peter Dykes (1804–1888), som talade norska efter fem års mission bland norrmän i Wisconsin, skulle missionera i Norge. Gruppen, som leddes av en av mormonkyrkans 12 »apostlar», den engelsktalande Erastus Snow (1818–1888), nådde i juni 1850 fram till Köpenhamn. Här fick Peter Olsen Hansen, som hade översatt mormonernas egen bibel till danska, snabbt ett häpnadsväckande kraftigt fotfäste. Först bland baptisterna men snart i större delen av Danmark bland övriga danskar och det berodde inte minst på att Georg Peter Dykes bidrog i Jylland och Forsgren på Själland.⁵

Såväl Dykes som Forsgren hade snabbt efter ankomsten till Norge och Sverige blivit utvisade på grund av spridande av irrlära. Dykes reste till Aalborg, medan Forsgren på sommaren blev arresterad i Gävle för brott mot 1726 års Konventikelplakat, den lag som fram till 1858, men i praxis också senare, förhindrade religiös verksamhet utanför svenska statskyrkan.⁶ Han blev landsförvisad, fick biljetten betald och sändes med ett fartyg till New York, men rymde, när skeppet, för att betala Öresundstullen, lade till i Helsingör den 17 september 1850.⁷ Dansk polis arresterade honom efter krav från Sverige, men eftersom han hade amerikanskt resepass, så blev han efter begäran från den

amerikanske ambassadören i Danmark, åter frisläppt.⁸ I och med att Forsgren kom tillbaka, stärktes missioneringsarbetet i Nordsjälland bland de nästan 3000 svenskar,⁹ som under det första kriget i Slesvig (1848–1851) ersatt danska inkallade arbetare i den krigsindustri som låg mellan Helsingör och Köpenhamn. En av dem var smedgesällen Anders Wilhelm Winberg (1830–1909) från Lund, som arbetade i den militära klädesfabriken i Usseröd vid Hörsholm och som Forsgren mötte och omvände den 11 februari

Anders Wilhelm Winberg (Lund 1830 – Utah 1909), organiserade mormonmissionen i Skåne och den första utvandringen. Foto o 1875.

Mormonmissionär på besök hos en snickare på landet. Målad 1856 av Christian Dalsgaard (1824–1907), 6 år efter de första mormonernas ankomst till Danmark. Liknande händelser försiggick under denna tid överallt i Skåne, men blev knappast målade, eftersom de var olagliga. På Statens Museum for Kunst, København, sedan 1871.

1851. Forsgren själv reste den 20 december 1852 från Köpenhamn som ledare av den allra första stora gruppen av mormoner från Danmark med 294 deltagare och som med 202 överlevande nådde Utah i oktober 1853. Därför blev det Winbergs uppdrag att i största hemlighet starta missionsverksamhet i Skåne 1852–1853. Han fick dock problem med den svenska polisen och hann bara omvända en handfull släktingar och bekanta, innan han fick återvända till Danmark. Men de var tillräckligt många för att han, när han återvände till Skåne i april 1853, kunde starta en rad menigheter (grenar) i Sverige. I Skönabäck (Slimminge församling), Malmö, Lomma och Lund, församlingar som i veckan före midsommar, lördagen den 25 juni 1853, slogs samman till ett gemensamt missions- och utvandringsdistrikt för Syd-sverige, den s.k. *Skåne-konferencen*. Det gav

eko i statskyrkan, inte minst i den del som var mot tvång. Just den veckan år 1853, som mormonerna organiserade sig i Skåne, hade *Sällskapet för religionsfrihetens befrämjande* landsmöte i Stockholm. Här kunde ordföranden Hans Birger Hammar (1814–1862), församlingspräst i Mjällby i Blekinge,¹⁰ berätta:

*Mormonernes uppträdande i Skåne*¹¹

De (mormonerna) ha onekligen der (Skåne) börjat göra oro, nemligen hos de fanatisk intoleranta, och man har i några blad redan börjat tala om arrest och stryk för att mota dem. Man expedierar dem och numera mycket fermt och med den mest summariska rättegångsordning. Så snart det blifvit bekant, att en mormon kommit in någonstades i landet, så tager länsmannen eller fjerdingsmannen honom, sätter honom på en båt och forslar honom öfver sundet. En och annan har likväl sluppit igenom och gjort proselyter; dock finnas, så vidt man

vet, icke mer än 40 sådana (mormoner) i Malmö, 5 i Helsingborg samt en och annan på landsbygden...

Alla mormoner som myndigheterna fick tag på efter grundandet av Skånedistriktet arresterades snart och fördes till Rådhusrätten i Malmö, där de i juli 1853 dömdes till stora böter »för gäckeri med Guds ord», för att de öppnade sina hem för religiösa möten och för att de överhuvudtaget närvarade vid mötena.¹² Böterna, som i flera fall uppgick till en halv årslön, innebar att de för de flesta omvandlades till fängelsestraff. Kyrkoherde Hammar konkluderade på mötet i Stockholm, att mormonernas lära innehöll »så många galenskaper» att om man bara vänligt berättade om dem för folk, skulle det på kort tid inte finnas en endaste mormon i Skåne. »Nu är förföljelsen den enda omständighet, som ger lif och fremgang åt deras hemliga sträfvanden».

Hur som helst kom mormonismen att sprida sig som en stäppbrand i Skåne och sedan vidare upp i Sverige. Det är dock svårt att få grepp om antalet omvända på grund av att de förföljdes. Det var faktiskt olovligt att vara mormon och i mormonernas egna listor »lagliggjorde» man ofta svenska mormoner genom att skriva in dem i ett av de danska mormondistrikten, även om de både var födda och bodde i Sverige. Det gällde till och med »Skånes Ansgar» som Anders Wilhelm Winberg kallades av sina trosfränder. Han reste den 26 december 1853 från Köpenhamn och nådde i slutet av hösten 1854 fram till Utah, men blev på vägen noterad som danskfödd, nämligen i Liverpool den 28 januari 1854 och i New Orleans vid ankomsten den 22 mars 1854, men som svenskfödd vid ankomsten till Salt Lake City den 5 oktober 1854. I de amerikanska folkräkningarna 1860, 1870, 1880, 1900 och på gravstenen från 1909 anges han däremot riktigt nog som »born in Sweden».

Allt eftersom man efterforskar enskilda individer, ökar antalet svenskfödda mormoner betydligt. Därför är det viktigt för såväl forskning som släktforskning att mera i detalj berätta om hur man hittar de många mormoner från de skånska landsdelarna, som på 1850-talet reste via Köpenhamn till Amerika, eftersom de i Sverige oftast inte alls registrerats som utvandrare.

Källor till den svenska mormonutvandringen via Danmark 1852–1873

Trots att mormonerna troligen var den största grupp i nyare tid, som utvandrade från Sverige på grund av religiös förföljelse, nämns de sällan i svensk forskning. Om de omtalas, används automatiskt tal från Gustav Sundbärgs stora Emigrationsutredning, som anger 7822 för åren 1852–1909, varav 2715 för 1852–1873. Men han omtalar uttryckligen talen som både osäkra och för små. De hade inte hämtats i någon officiell statistik utan från mormonernas egna svenska listor och omfattade bara döpta, alltså inte minderåriga.¹³ Som det skall visas nedan skall talen för dessa år därför förhöjas med mer än tusen.

De svenska *husförhørs- och utflyttningslängderna* är utmärkta källor för att identifiera familjers och personers inrikes flyttningar.¹⁴ De är dock sämre, när det gäller utrikes flyttningar. Så även om man med säkerhet hittar svenskfödda i källor utanför Sverige, återfinnes desamma personer ofta *inte* som utvandrade eller försvunna i kyrkoboksmaterialet. Stickprov från Skåne på 1850-talet tyder på, att en systematisk genomgång av materialet knappast skulle ge en uppfattning om den skånska utvandringen i förhållande till den arbetsinsats som krävs.¹⁵ Arbetet försvåras dessutom av, att ett alfabetiskt namnregister över utvandrare till Nord-

amerika från Malmö 1865–1914 i Malmö Stadsarkiv inte kunnat återfinnas efter den senaste flyttningen.¹⁶ Därför måste man främst söka efter svenskfödda utvandrare i material från tiden efter att de lämnade Sverige, till exempel i mormon- och passagerarlistor och så med hjälp av dessa uppgifter finna dem i de svenska arkiven.

Passagerarlistorna tillkom som tidigare nämnts på grund av de lagar som antagits för att skydda ut- och invandrare. De listor som mormonerna själva förde är också mycket detaljerade och det beror på den enorma registrerings- och logistiska uppgift det blev, att ordna inbetalningar eller lån till resor för mer än hundra tusen utvandrare från Europa till den västliga delen av USA utöver att chartra och betala sjö- och landtransporter. Sammanlagt avgick mer än 200 skepp med mormoner från Liverpool åren 1852–1873. I början gick routen via New Orleans och Mississippi, senare över New York och vidare med de järnvägar som efterhand byggdes längre och längre mot väst. Innan järnvägen 1869 hade nått ända fram till Utah, hade 373 pionjär-kompanier skickats i väg från Iowa, en resa till fots med dragkärror och oxdragna prärievagnar längs guldgrävarvägen, som från 1848 gick genom Nebraska, Wyoming och vidare över Utah. För skandinaverna blev resans knutpunkter: Köpenhamn, Hamburg, Liverpool, New Orleans/New York, Council Bluffs (Iowa), Salt Lake City, platser

där det också är möjligt att i arkiven finna upplysningar.

Köpenhamn: Mormonutvandrarerna från hela Skandinavien samlades i flera månader före avresan i Köpenhamn. De blev från 1852 (sporadiskt), från 1854 (systematiskt) fram till och med 1894 registrerade som familjegrupper med namn, ålder, yrke, missionsdistrikt (t.ex. Skåne) och några år även med födelseort, innan de i grupper reste med hjulångare till Kiel och därefter tåg till Hamburg (1853 och efter 1872 dock direkt Köpenhamn–Hull).¹⁷ Med undantag för åren 1869–1872 och 1895 ff, när mormonutvandringen ingår i Köpenhamns polismyndighets utvandrarprotokoll och därmed i den danska utvandrarbasen, har samtliga skandinaviska mormoner från och med 1873 egna skeppslistor, som inlevererades till Köpenhamnspolisens.¹⁸ Resultatet av mormonernas egna listor (1852–1873) kan ses i Tabell 1.

Hamburg: hade inte en särskild mormonregistrering, men efter 1850 passagerarlistor för direkta transoceanska avgångar och från sommaren 1854 dessutom på routen Hamburg–Hull–Liverpool, som var den helt dominerande vad beträffar mormoner.¹⁹

Liverpool: var mormonkyrkans europeiska huvudort²⁰ för avresorna till Amerika. Här fördes (1849), 1855–1925 huvudregistreringen och samordningen av skepps- och passagerarlistor (se <http://mormonmigration>).

Tabell 1. Svenska mormoner med Köpenhamn som utresehamn 1852–1873.

Årtal	1852	1853	1854	1855	1856	1857	1858	1859	1860	1861	1862
Mormonutvandrare	9	17	89	58	13	165	6	110	80	114	383
Härav från Skåne	9	17	89	24	13	111	3	102	54	70	197
<i>Sundbärgs tal Sverige</i>	2	2	43	22	0	64	6	61	53	73	276
Årtal	1863	1864	1865	1866	1867	1868	1869	1870	1871	1872	1873
Mormonutvandrare	488	403	251	392	0	201	216	80	233	228	318
Härav från Skåne	233	181	55	136	0	89	97	23	116	59	127
<i>Sundbärgs tal Sverige</i>	361	224	160	210	18	144	201	93	181	257	260

lib.byu.edu/), dessutom finns översikter över bevarade reseskildringar och dagböcker. Sammanlagt var det för skandinavernas del under åren 1852–1873 44 skepp som avgick, de flesta från Liverpool (38), men år 1866 direkt från Hamburg, eftersom Liverpool var i karantän på grund av kolera.

Amerikanska ankomsthannar: New Orleans, New York, Baltimore, Boston och Philadelphia har bevarade passagerarlistor från och med 1820, som kan återfinnas på www.ancestry.com. Större delen av 1800-talet är listorna ganska summariska och ofta med fel vad gäller namn och nationalitet. Exempelvis är där en tendens till att låta de flesta passagerarna komma från Irland eller Tyskland, även om de klart och tydligt har efternamn som slutar på – sen eller – son.²¹ De många dödsfallen under resan på grund av sjukdomar som tyfus, kolera och mässling noterades med datum och små kors i marginalen.

Council Bluffs: var samlingspunkten vid övergången över Missourifloden mellan Iowa och Nebraska, antingen man kom med hjulångare från New Orleans eller med tåg från östkusten. Här passerade karavanerna på den omkring 1600–2000 km långa »Mormon trail»²² genom ödemarken. De som överlevt och inte hade lämnat tron och hoppat av,²³ kan återfinnas i databasen <https://history.lds.org/overlandtravels/> 1847–1868, som inte bara anger namn, nationalitet, utan ofta också födelseplats, dessutom födelse- och dödsdatum samt har bevarade dagböcker och berättelser som skrivits av deltagarna.

Utah: Mormonarkivets grundare och kyrkans förste officiella historiker, dansken Andrew Jensen (1850–1941)²⁴ förde en alfabetisk förteckning (senare utvidgad) över danska, svenska, norska mormoner och deras ankomst till Utah.²⁵ Förteckningen är särskilt viktig för de skånska/svenska mormonska utvandrare, som har felskrivna namn, hem-

orter eller på annat sätt varit svåra att identifiera i det föregående nämnda materialet. Deras vidare öden är oftast väldokumenterade i skuldavtal (1877) samt i folkräkningen 1860, 1870, 1880, 1900 fram till 1940. Se även www.Ancestry.com som också har en del personfotografier. Härtill kommer de många pionjärkyrkogårdar, vars 132 miljoner gravstenar kan ses på <http://findagrave.com>, där inte minst kyrkogårdarna i Utah bevarat sina stenar. Därför är det alltså möjligt att återfinna och beskriva de allra flesta skånska och svenska mormoners bakgrund i Sverige, från och med 1852 även resan till Amerika och deras vidare öden.

De första skånska mormonresorna Köpenhamn–Utah 1852–1854 – och om hur en ko startade 36 års indiankrig i USA!

En religiös väckelse, vars huvudmål var att skicka sina anhängare till den andra sidan av jordklotet, borde haft problem med att upprätthålla sin organisation i hemlandet, speciellt som också ledarna reste iväg. Men tvärt emot tycks just resan till Amerika, som faktiskt ledarna själva visade var realistisk och uppnåbar för alla, ha varit en viktig magnet. För svenskarna var det nog också positivt att den allra första och lyckade mormonresan från Skandinavien i december 1852 leddes av en svensk, nämligen Johan Erik Forsgren. Hans efterträdare som »apostel» i Sverige från våren 1852, smedgesällen från Lund, Anders Wilhelm Winberg (1830–1909) lyckades under sommaren 1853 etablera Sveriges första missions- och utvandringsdistrikt i Skåne med Carl Johan Capson (1822–1901) som ledare av församlingen i Lund.²⁶ Men efter denna kraftansträngning lämnade både Winberg och Capson den 26 december 1853 Köpenhamn, denna gång med hela 719

deltagare. Efterträdaren som ledare av Skåne-missionen blev skräddargesällen Hans Pehrsson Lundblad (1821–1868), boende på Rörsgöatan i Malmö.

Hur många svenskfödda som följde med Winberg och Capson via Kiel–Hamburg–Hull till Liverpool 1853–1854 är svårt att ange, men vi vet att det var minst 17 från Skåne bland de knappt 500 mormoner, som nådde Salt Lake den 5 oktober 1854. De hade rest mitt i kolerans tid och epidemin, som 1853 hade drabbat Skandinavien, härjade sommaren 1854 i hela Mississippi/Missouri-området. Den betydde mer än 200 dödsfall bland de skandinaviska mormonerna, innan man den 15 juni kunna lämna flodbrädden och bege sig mot väst ut över den stora prärien med 64 vagnar, dragna av oxar och med 128 kor i följe. Liksom alla andra följde man Platteflodens stränder genom Nebraska tills man i Wyoming passerade »civilisationens sista utpost mot väst», nämligen Fort Laramie, den 18 augusti 1854. Just här hade den amerikanska staten 1851 slutit en traktat med samtliga prärieindianer om fri passage för de »vitas» karavaner på vägen mot Kalifornien

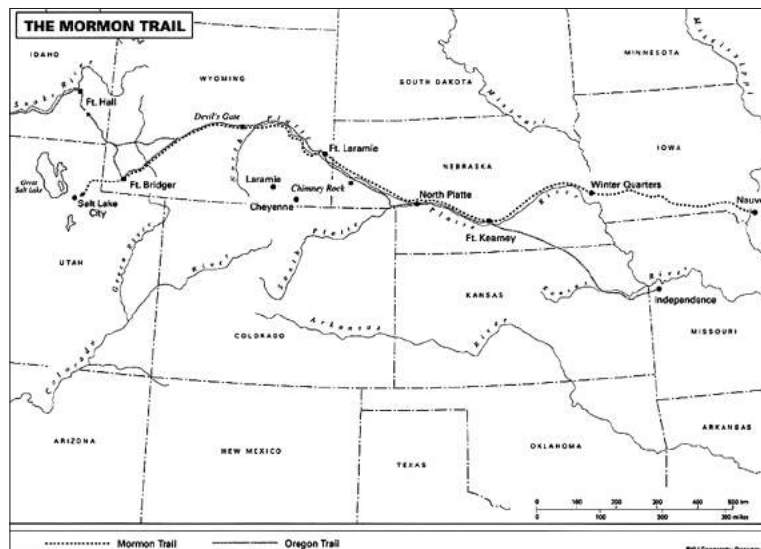
mot att samtliga indianstammar inte bara fick evig egendoms- och jakträtt på prärien mellan Missourifloden och Rocky Mountains, men också för de nästa kommande 50 åren varor och förnödenheter till ett årligt värde av \$ 50 000.²⁷ Just i dessa augustidagar väntade Sioux-indianerna otåligt vid Fort Laramie på att få leveranserna.

Allt detta tog deltagarna i den skånska karavanen, som just passerade, inte så tungt. Tvärtom skröt man senare om att man hade nerlagt 22 bisonoxar (utan lov). Under jakten hade dock en av mormonernas egna kor försvunnit och vandrat in i det stora indianlägret, där 1400 »rödsinn» väntade på mat och förråd. De var hungriga, sköt kon, stekte och åt den på plats. Kons ägare – vi vet inte om han var skånsk eller själländsk – krävde därefter, att den amerikanska militären skulle skaffa honom ersättning och straffa den som dräpt kon. Sorgligt nog gick klagomålet till en ung och oerfaren löjtnant, John L. Grattan (1830–1854), som marscherade ut med 30 soldater till indianlägret för att kräva ersättning hos hövding »Conquering Bear» (ca 1800–1854). Hövdingen, som var sioux-

Fort Laramie, Wyoming, sett från syd 1854. Här passerade den dansk-skånska mormonkaravanen 1854-08-18 dagen före episoden med den dräpta kon. Färglagd teckning i juli 1854 av major W.S. Ketchum som var knuten till fortet 1849–1857, men bortkommenderad just i augusti 1854.

Den ca 200 mil långa »mormon trail». Från höger mot vänster: staterna Iowa, Nebraska, Wyoming och Utah – samt floderna Mississippi, Missouri och Platte (utlopp New Orleans) samt Colorado och Green (utlopp Californiska Golfen). Den stora floddeleningen passerades i South Pass.

indianernas ledare, erbjöd generöst två hästar i byte för den skjutna kon, något som inte accepterades. Han vände därefter ryggen till löjtnanten och gick, men blev skjuten i ryggen av en amerikansk soldat. Det gjorde indianerna upprörda och de slog ihjäl alla soldaterna utom en som levde så länge att han kunde berätta vad som hänt. »Grattan massakern», som episoden kom att kallas av de vita, medförde att traktaten upphävdes och startade ett krig mot indianerna, som bara kan karaktäriseras som folkmord!

Den skandinaviska mormonkaravanen fortsatte dock, opåverkad av de blodiga händelserna den hade startat, och nådde 1½ månad senare Salt Lake City. Det vet vi därför att hela 20 berättelser och dagböcker från resans deltagare har bevarats, bland dem Winbergs och Capsons. De handlar mest om dagliga händelser och diskussioner som till exempel om amerikanska oxar bara förstod amerikanska men inte skånska, eftersom de var svåra att styra. Bara fem nämner i förbigående fallet med den dräpta kon och dessutom med inbördes motstridande versioner.²⁸

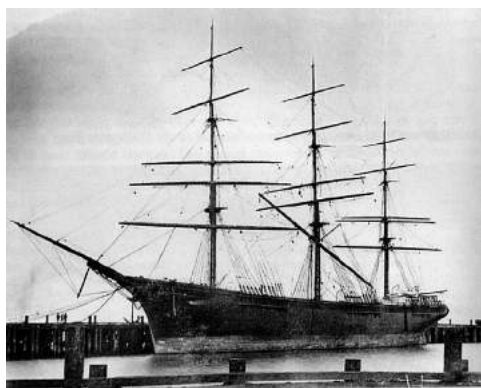
Tredje skånska mormonresan Köpenhamn–Utah 1854–1855

Hans Pehrsson Lundblad (1821–1868), vilken som tidigare omtalats, övertog ledningen av det skånska missions- och utvandrardistriktet efter det att Winberg och Capson hade rest till Amerika i december 1853, hade liksom sina föregångare flyttat runt i sitt arbete. Han var född i Hurva (Eslöv), var skröplig men hade arbetat som lantarbetare i

Hans Pehrsson Lundblad (Hurva 1821–Utah 1868) och Kjerstina Andersdotter (Blentarp 1821–Utah 1901) ledde den skånska missionen och utvandringen 1852–1854, men led under förföljelse i Malmö och gäld i Utah.

mellersta Skåne. Han gifte sig 1845 i Blentarps (Sjöbo) med Kjerstina Andersdotter (1821–1901) och de flyttade 1848 till Rörsgöatan i Malmö, där han blev skräddare. Tre döttrar, Johanna, Maria och Charlotta, döptes enligt kyrklig ritual, men efter sommaren 1852, då makarna mötte och döptes av Winberg, förändrades allt. Skräddarverkstaden omvandlades 1853 till andaktsrum, troligen besökt av färre kunder, men desto fler av dem som ville veta mer om hur man kom med mormonerna till Amerika. Dessutom fick Lundblad också »besök» av folk som både slog honom och förstörde husets rutor och inventarier. Hans klagomål till myndigheterna medförde dock bara, att han själv blev fängslad och förhörd om brott mot privata gudsförsamlingar.²⁹ Johanna (1846–1903), den äldsta dottern, berättade senare om hur barnen på våren 1854 måste skickas över till Köpenhamn till »goda människor» och att föräldrarna flydde från Malmö. Som de sista kunde hela familjen gå ombord på hjulångaren »*Cimbria*»,³⁰ som lämnade Köpenhamn den 24 november 1854 med 304 »heliga», varav 89 skånska med Peter Olsen Hansen (1818–1895) som reseledare och

»James Nesmith», Thomastown, Maine 1850. Det var med detta skepp som 51 skånska mormoner reste från Liverpool till New Orleans i januari–februari 1855. Daguerreotypi 1850, Library of Congress.

med kurs mot Fredrikshamn, där ytterligare 61 norrmän och 98 från Nordjylland anslöt.³¹

Det blev en hård resa för de 463 resenärerna på den lilla hjulångaren på 136 brutoton, som hela tre gånger tvingades tillbaka på grund av storm i Skagerack. Till Hull anlände man först den 25 december, en månad senare än planerat. Förseningen medförde röra i den annars välfungerande kommandocentralen för mormonresor i Liverpool. Det framgår av överstrykningar och ändringar i de bevarade protokollen. Av den skånska gruppen fick 51 plats på »*James Nesmith*» med avgång den 7 januari 1855 och ankomst till New Orleans den 23 februari, medan 38, bland andra familjen Lundblad från Malmö, kom med skeppet »*Charles Buck*» den 17 januari med ankomst den 14 mars. Sett utifrån den tidens erfarenheter gick resan bra, bara 17 dog under tiden, varav 2 skånska barn.

Färden upp längs Mississippi och Missouri i kolerans tid blev mycket värre. De två resegrupperna åkte med hjulångarna »*Oceana*», »*Michigan*» och »*Moses Greenwood*» och fick utöver ytterligare 49 dödsfall också problem med finansieringen. Försäljarna längs flodsystemet, vars hamnorter var fyllda av resande, guldgrävare och mormoner, visade sig ta bra betalt för handkärror, kor, oxar och vagnar. Nästan 100 från det ursprungliga sällskapet hade därför inte råd att fortsätta utan måste finna arbete på plats. En stor del av dem kom aldrig vidare utan slog sig ner och bildade de första svenska och danska kolonierna i Iowa.³² Resten, häribland familjen Lundblad, fortsatte den 13 juni och nådde den 7 september slutligen fram till Salt Lake City, varefter de fortsatte till Sanpete County, som hädanefter blev den viktigaste skandinaviska bosättningen i Utah. Ankomsten blev en besvikelse som ett äkta par från Norge formulerade

När vi kom till den stora saltsjödalarna fann vi ju inte, som vi hade blivit lovade, en paradises trädgård. Istället en dal utan ett träd, med låga törnebuskar och stora områden, som bara var vita av salt.

Detta kom knappast som en överraskning för reseledaren Peter Olsen Hansen, som själv hade lämnat Salt Lake City i oktober 1849 och anlänt till Köpenhamn sommaren 1850 för att överbevisa folk i Skandinavien om resor till »det nya Zion» i Utah. Många av deltagarna på resan hade trots alla strapatser sparat söndagskläderna för att kunna bära dem, när de kom fram till Guds eget land. Det avrörde reseledaren, eftersom det var både smutsigt och dammigt i Salt Lake City. Profeten, Brigham Young, var uppenbarligen inte en föreståndare i paradises trädgård utan en arbetsledare, som på Guds vägnar skulle anvisa var man skulle bo, arbeta och vem man skulle gifta sig med!

De skånska mormonernas vidare öden

Danmark var efter Storbritannien den näst största »leverantören» av mormoner till Utah med 17 000, Sverige nr 3 med 10 000. Vid folkräkningen år 1900 bodde fortfarande 9 132 danskfödda, 7 025 svenskfödda och 2 128 norskfödda i Utah.³³ Staten var alltså i förhållande till befolkningsstorleken den främsta för danska immigranter och nummer fem för svenska. Alla var underkastade samma kyrka, vars enda och officiella språk var engelska, men under ytan fanns stridigheter om vem som skulle ha mest inflytande på lokalpolitiken och kulturen. Det resulterade i det så kallade »svenska upproret»³⁴ 1904–1906, där de svenskfödda, inte utan anledning ansåg att danskarna tillsammans med norrmännen stod för allt inflytande. Det kan ha varit ett eko från unionsupplösningen hemma i Norden, men medförde att flera av

de svenskfödda uteslöts på grund av överdriven nationalism.

Anders Wilhelm Winberg (1830–1908) från Skåne var stiftare och ledare av den gemensamma skandinaviska föreningen och redaktör för tidningen »*Bikuben*» (1876–1935), som trycktes på danska (=norska). Liksom flertalet tyckte han att det var opraktiskt att skandinaverna, vars familjer var ingifta med varandra på kors och tvärs, skulle dela sig i dansk-norska respektive svenska föreningar och stöttade därför exkommunikationen av svenska nationalister. På det hela taget blev Winberg en av de mest kända skandinaviska ledarna i Utah och nöjde sig för övrigt med två hustrur (båda svenska) och fem barn.

John Eric Forsgren (1822–1890) från Gävle var till en början framgångsrik. Han hörde till bland de allra första mormonerna och hade deltagit som officer i det amerikansk-mexikanska kriget, som 1848 hade inneburit, att hela den sydvästliga delen av Nordamerika, också Utah, hade blivit en del av USA, som därefter nådde fram till Stilla Havet. Om det också i övrigt var ett mått på framgång för en mormon, så hade han samtidigt sju *hustrur* (tre danska och fyra amerikanska) och så många barn att han inte själv kunde hålla styr på det. Det var i alla fall motiveringen, när han senare blev skild från flera av fruarna och under 1860-talet gick det snabbt utför. Istället mottog han uppenbarelser att han var den enda sanna profeten och blev till sist utesluten från mormonkyrkan 1879 på grund av »religiöst vanvett». Han återfanns död i januari 1890 och var då hemlös luffare. Hans gravsten minnar också bara om att han deltagit i kriget mot Mexiko 1848.

Carl Johan Capson (1832–1901), tidigare trädgårdsmästare på Skönabäcks herrgård i Slimminge, blev 1854 detsamma hos profeten Brigham Young. Han fick ytterligare en

Carl Johan (Månsson) Capson, (Slimminge 1832 – Utah 1901) fotograferad omkr. 1890 av den svenske fotografen M. E. Peterson, Salt Lake City. Ancestry.com

skånsk hustru 1855, men lät hustrur och sina då 13 barn bli i Utah, när han 1882–1884 var missionär i Skåne. Väl hemma i Utah igen blev han en relativt välbärgad gårdsägare.

Hans Pehrsson Lundblad (1821–1868), skräddargesällen från Rörsgöatan i Malmö, blev däremot en mer typisk representant för de många svenskar och danskar som inte fick resan betald, såsom ledare och missionärer fick, utan reste på avbetalning. Efter att ha mist sitt ekonomiska grundlag som skräddare i Malmö, när han blev mormon, förvärrades ekonomin ytterligare av de många gånger han blev fängslad och fick betala stora böter. När han därefter, efter vad han själv berättat, flydde över Öresund och reste vidare till Amerika från Köpenhamn i november 1854,

skedde det på avbetalning. En skuld som var svår att klara. Barnen berättade senare i sina minnesskildringar om hur de svält och måste tigga i Utah och att fadern slet ihjäl sig (han dog 1868) som olärd byggarbetare, medan modern vävde och sydde. Detta framgår klart av Liverpoolprotokollen, som vid betalningen på 145 pund för familjen Lundblad anger »P.E.F.» (= Perpetual Emigration Fund / »Den eviga resefonden»), en fond som ju skapats, när mormonkyrkan i oktober 1849 hade beslutat att starta det stora missionsfälttåget i Norden. Familjen återfinns i en tryckt översikt för åren 1850–1877 över personer som är skyldiga pengar till »Den eviga resefonden».³⁵ Boken innehåller omkring 30 000 namn på invandrare, alfabetiskt ordnade och efter ankomståret till Utah och som ännu inte betalt deras reseskuld. Härunder finner man familjen Lundblad, där änka och barn också efter låntagarens död häftade för skulden. Överhuvudtaget finner man i översikten ett mycket stort antal personnamn av danskt eller svenskt ursprung, invandrare som för generationer framåt blev »livegna» och måste arbeta med det arbete som bjöds för att omvandla ökenstaten vid den stora saltsjön till ett »paradis».

Guldet i Amerika och Australien

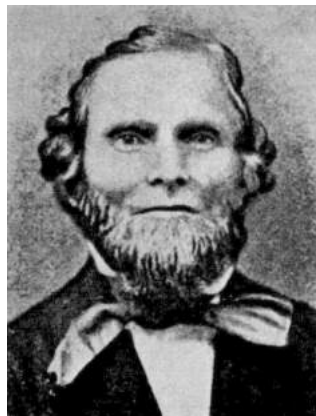
Nu kan man ju lätt tro, att utvandringen från början endast styrts av en amerikansk Gud, som visade vägen till paradiset. Men redan omkring 1850 spred sig nyheten över hela klotet om stora guldfynd i Australien och Kalifornien.³⁶ Guldgrävarna, män som strömmade till från i stort sett alla resrouter, är dock långt svårare att få grepp om, jämfört med mormonerna som bestod av bofasta familjer. Då och då fanns berättelser i tidningarna hemma om de lyckosamma, till exempel om de tre som på sommaren 1853 vände tillbaka till Malmö med guldklumpar så stora

som kägelklot,³⁷ men det saknas grundläggande undersökningar om fenomenets roll för utvandringen. De australiska myndigheterna anslog 1861 att cirka 3 000 skandinaviska guldgrävare befann sig på guldfälten i Bendigo, lite norr om Melbourne i delstaten Victoria, varav hälften hade svenskt ursprung.³⁸ I Kalifornien växte den svenskfödda befolkningen på guldfälten vid Sacramento från 170 år 1850 till 669 år 1852 och 1354 år 1860.³⁹ Utöver det finns det spridda upplysningar om svenska guldgrävare som reste via Köpenhamn, bland andra fanns 19 guldgrävare (4 födda i Sverige) med på briggen »John» på 280 ton, en tur som den danske krigshjälten, kapten Richard Aschlund (1800–1863) lyckades genomföra från Köpenhamn till Melbourne på 71 dagar. Det finns ytterligare skepp Köpenhamn–Melbourne i Öresundstullräkenskaperna före 1857,⁴⁰ som kan jämföras med australiska ankomstlistor.⁴¹

Tullräkenskaperna kan som kuriosa också användas för att visa att Wilhelm Mobergs brigg »Charlotta» med Karl Oskar och Kristina ombord aldrig funnits. Av 382 skepp från Karlshamn, som åren 1850–1857 passerade Helsingör, korsade bara 3 Atlanten och i alla tre tillfällen var målet Rio Janeiro med träläst.

Den danska och svenska baptistutvandringen (1848–1873)

Långt innan guldfälten upptäckts och mormonerna dök upp på 1850-talet, hade baptisterna i Danmark vuxit sig starka. Trots motstånd hade samfund etablerats 1839–1840 i Köpenhamn, Aalborg, på Langeland och i Haraldsted vid Ringsted. Inbördes strider medförde dock, dels att den första gruppen baptister lämnade landet i mars 1848 och slog sig ned i Wisconsin, dels att missionen utvidgades till Sverige. I september 1848

Frederik Olaus Nilsson, (1809–1881), förste baptistföreståndare i Sverige, Vällersvik, Halland. Landsförvisad 1851.

reste den danske baptistledaren A. P. Førster (1819–1889) till norra Halland, där han döpte de första baptisterna och insatte Fredrik Olaus Nilsson (1809–1881)⁴² som föreståndare för den första baptistmenigheten i Vällersvik vid Frillesås (mellan Varberg och Kungsbacka). Nilsson, som var son till en skeppare på Vendelsö, hade själv som sjöman mött baptismen i New York, men drabbades nu av det svenska förbudet mot religiös verksamhet utanför statskyrkan och dömdes i juli 1851 till landsförvisning. I stället blev han pastor för församlingen i Köpenhamn, just vid den tidpunkt, när mormonerna infiltrerade och splittrade huvudstadens baptister. Detta och interna stridigheter pressade honom så till den grad att han, tillsammans med en större grupp meningsfränder från Ringsted, valde att resa till USA, där baptisterna redan vid den tidpunkten var det största protestantiska samfundet. I april 1853 reste Nilsson tillsammans med 98 själländska baptister (18 familjer) och 85 halländska (21 familjer) från Göteborg med barken »Jenny Pitts» och anlände till New York den 25 juni 1853 – danskarna med kurs mot Racine i Wisconsin, de flesta svenskarna mot Rock Island i Illi-

nois och några vidare mot Minnesota och Iowa.⁴³

Nilsson hade 1852, före resan, döpt sin efterföljare i Köpenhamn, den tidigare prästen i den svenska statskyrkan Anders Wiberg (1816–1887), som blev stiftaren och den egentliga organisatören av det svenska baptistförbundet. Det var han som stod bakom upprättandet av en hel rad baptistförsamlingar i Småland och norra Skåne efter 1857.⁴⁴ Danska baptistförsamlingsprotokoll, som berättar om utvandringen, finns bevarade från denna tid.⁴⁵ Motsvarande svenska finns endast bevarade i ett fåtal, men från domkapitelsprotokollen känner vi i alla fall till namn, bostadsort, födelseår och födelseort för 110 nordskånska och 47 småländska baptister.⁴⁶ Det fanns de som inte ville avsvärja sin tro

och därför tvingades till förhör och undervisning hos domkapitlet i Lund och Växjö och som dessutom fick sina barn tvångsdöpta. Även från andra delar av Sverige satte förföljelserna igång en väsentlig, men i litteraturen relativt obemärkt, baptistutvandring under 1860-talet.⁴⁷ Att detta också gällde Skåne är trädgårdsmästaren Nils Lindberg (1817–1872) från Mölleröd i Finja (Hässleholm) en god representant för. Efter att ha blivit förhörd i Lund och fått barnen tvångsdöpta, lämnade han Finja den 7 maj 1866 för att med hustru och fyra barn och andra familjer från trakten resa till Nordamerika. Tillsammans med 847 andra, huvudsakligen skånska och småländska passagerare, lämnade de Göteborg för resa till New York. En stor del av gruppen for till de nyupprättade baptistkyrkorna i Wisconsin, Minnesota och Iowa. Det gjorde också Nils Lindberg, som dog den 30 april 1872 och fick sin gravsten på baptistkyrkogården Kiron, Stockholm township i Crawford County, Iowa.⁴⁸ I förbindelse härmed är det dessutom intressant att Lindberg och hans trossyskon reste med det sista passagerarfartyget direkt från Göteborg till USA och det berodde på att den planlagda resan via Köpenhamn hade avlysts!

Baptisten Nils Lindberg (1817–1872) från Mölleröd vid Hässleholm och 2 av 6 barn på baptistbegravningsplatsen i Kiron, Stockholm township, Iowa. Findagrave.com

SS Mauritius' – och *SS Ottawas* avgångar från Göteborg och Köpenhamn sommaren 1866 och skyddslagstiftningen för utvandrare

SS Mauritius var ett brittiskt ångfartyg, som normalt färdades på Australien. Vid avgången från Göteborg den 6 juli 1866 hade fartyget 853 passagerare eller mer än dubbelt så många ombord som de 412, som egentligen var tillåtet efter skandinaviska skeppsmättningsregler. Anledningen var att många av resenärerna, huvudsakligen svenskar, hade strandat i Köpenhamn på väg via Hamburg–

Hull–Liverpool till New York, eftersom utvandrarkvarteret i Liverpool hade förklarats i karantän sommaren 1866 på grund av kolera. De skulle istället transporteras direkt till New York via Göteborg.⁴⁹ Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning skrev förfärat om vimlet på kajen. Om de många gamla gubbar, gummor, medelålders och barn, som nu lockades till Amerika och säkert »skola få anledning till bitter ånger». Det var därför absolut nödvändigt att den svenska regeringen vidtog regler som kunde trygga »svenska emigranterns rätt gentemot de utländska kompanier, som gjort utvandrarnas befordring till Amerika uteslutande till en vinstgifvande affär».⁵⁰ SS Mauritius' avgång från Göteborg resulterade i övrigt, precis som tidningen hade krävt, 1869 i en utvandrarskyddslag, som skulle reglera skeppens storlek och inrättning på den transoceaniska routen, men som inte fick någon betydelse, eftersom inga passage-rarskepp till en främmande världsdel kom att avgå från en svensk hamn efter 1866.⁵¹

SS Ottawa, som lämnade Köpenhamn den 15 augusti samma år och ankom till New York den 6 september, blev däremot det första ångfartyg, men inte det sista, som avgick från Danmark direkt till Amerika. Det är knappast fel att säga att den avgången var en av sommarens stora händelser. Bara i Köpenhamn lär 15 000 ha besökt skeppet och det var inte många tidningar i Skandinavien, också i Göteborg, som inte hade långa lovprisande inlägg och en massa annonser om den stora händelsen. En fast fjortondagarsfärd, som skulle innebära minst fyra fartyg konstant igång! Namn, avgångstider, priser för dessa fyra skepp omtalas också i annonserna, som omväxlande kallade den nya linjen Göteborg–New York eller Köpenhamn–New York, allt eftersom vilket land man annonserade i.⁵²

Färden blev dock inte så framgångsrik som det var tänkt, trots att det nybyggda

skeppet hade backats upp i de nordiska tidningarna. Fartyget var inrättat till 600 passagerare, men endast 97 danskar och 15 skåningar gick ombord i Köpenhamn, 22 svenskar i Göteborg och 20 norrmän i Kristiania. Alltså tillsammans 154 betalande passagerare eller en fjärdedel av det planerade antalet och ändå hade man i biljettpriset inkluderat fri transport till och jord i en stor skandinavisk (?) koloni i Florida. Så få skapade panik hos sällskapet för den nya linjen »The American Emigrant Aid and Homestead Company», ett sällskap som utöver amerikanska delägare, alla av svenskt eller danskt ursprung, också finansierades av Köpenhamns grosshandlare och moraliskt stöttades av den danska regeringen, som gärna såg Köpenhamn som centrum för den nordeuropeiska Atlantrafiken. När det inte ens efter den enorma presskampanjen dök upp fler passagerare, försökte man råda bot på det blivande underskottet genom att erbjuda överfart på avbetalning för ytterligare 227 »gratister», som enligt samtida berättelser från de betalande passagerarna tydligen inte hade varit »Guds bästa barn».

Vid ankomsten till New York var dock alla lika. Sällskapet bakom »Ottawa» hade redan innan stoppat betalningarna och där fanns inga pengar till hamnavgiften, besättningens hyra och förhyrning av skepp. Landområdena och kolonin i Florida hade ingen hört talas om och i villervallan på kajen i New York såldes hela »partiet» med 381 skandinaviska utvandrare mot provision till en invandraragent från Missouri. Skandinaverna kunde därefter välja mellan att köpa jord till överpris i Missouri eller Florida eller arbeta som järnvägsarbetare.⁵³

När nyheten nådde fram till Skandinavien avlöstes entusiasmen av vrede där hemma. »Ottawas» passagerare omtalades som »vita slavar», som skulle avlösa de svarta, som blivit fria efter borgarkrigen. Stämningen bland

SS »Ottawa«s avgång som första ångfartyg med endast 97 danska och 15 skånska utvandrare från Köpenhamn 15 augusti 1866 firas av tusentals köpenhamnare. »Illustreret Tidende«, Köpenhamn, årgång 7, nr 361.

folk och tidningarna tvingade därför regeringarna i Danmark och Sverige-Norge till att skärpa skyddslagstiftningen för utvandrare. En lagkommission tillsattes, man gjorde studiebesök i Hamburg och antog i Danmark en lag i maj 1868 och i Sverige i april 1869. Härefter skulle det föras skepps- och passagerarlistor i Norden och alla skepp, som avgick direkt från en skandinavisk hamn till en hamn i främmande världsdel, kontrolleras. I praxis gällde det bara Köpenhamn. Nu skulle man ju kunnat tro att den katastrofala »premiären» skulle ha verkat avskräckande, men i verkligheten kom en sjättedel av den svenska utomeuropeiska utvandringen, både till USA och övriga världen åren 1868–1873, att försiggå med ångfartyg direkt från Köpenhamn eller indirekt via Köpenhamn–Hamburg eller via Köpenhamn–Hamburg–Liverpool.

Med ångbåt direkt från Köpenhamn till New York åren 1868–1873

Mormonutvandringen via Köpenhamn blev från mitten av 1860-talet mindre dominerande, inte för att det blev färre mormoner som

utvandrade och samlade sig från hela Skandinavien just i Köpenhamn, utan för att det blev långt fler »vanliga» utvandrare. Orsaken till detta var, dels den väldiga ekonomiska växt som kom att präglade USA efter inbördeskrigets slut 1865 och i åren fram till den världsomspännande krisen från 1874, dels de stora möjligheter som erbjöds invandrarna, men också och kanske först och främst att ångbåtar och ångtåg nu ersatte segelfartygen. Det gynnade särskilt Köpenhamn. Med undantag för 1866 var Köpenhamn och Bergen de enda städer i Skandinavien som 1869–1874 erbjöd fast direkt passagerartrafik till New York. Efter årtiondens massiva utvandring från Tyskland och Storbritannien följde nu Skandinavien som ett intressant marknadsområde. Det gällde både tyska, brittiska och amerikanska rederier, som hade Köpenhamn som utgångspunkt med matarlinjer från Göteborg och Kristiania.

North American Lloyd, ett amerikanskt ångbåtsrederi, som hade grundats 1866, genomförde mellan den 16 april 1869 och den 11 maj 1870 sammanlagt nio avgångar med sju olika skruv- och hjulångarfartyg och transporterade 2834 svenska och 1888 danska passagerare.⁵⁴

Det brittiska *National Line*, som stiftats i Liverpool 1863, hade bara två avgångar i april 1870 och 1871 med skeppet »*Denmark*», men medförde ändå 1429 svenska och 581 danska passagerare.

Slutligen fortsatte *Baltischer Lloyd*,⁵⁵ ett tyskt rederi stiftat 1870 i Stettin, med en Amerikalinje från Stettin via Köpenhamn, men medförde på sina fjorton avgångar, mellan den 16 juni 1871 och den 23 maj 1874 med fem olika skepp, såvitt kan ses endast 200 svenska mot 2680 danska passagerare. Rederiet är idag mest känt för att dess nyaste Amerikaskepp, ångfartyget »*Thorwaldsen*» var den första stora Amerikabåt som förliste. Fartyget, som kommit 50 sjömil ur kurs, gick

på grund vid Hallands Väderö den 4 april 1873 på väg från New York till Köpenhamn och i oktober samma år blev det upphugget vid Torekov.

Som Tabell 2 visar, var det en mindre del av den samlade svenska utvandringen som gick via Köpenhamn 1868–1873 och därigenom undandrog sig svensk kontroll och registrering. Största delen reste med skepp från Göteborg till Hull och vidare från Liverpool och fortsatte på samma sätt även 1874–1914. Men utöver dem reste alltså 15 % av den sammanlagda mängden transoceaniska utvandrare från Sverige åren 1868–1873 via Köpenhamn, antingen direkt till New York eller indirekt via Hamburg till USA eller andra destinationer. Det är riktigt många, dels för att de inte finns som registrerade utvandrare från Sverige, dels för att allt tyder på att de framför allt kom från Sydsverige. I en kommande artikel vill jag undersöka de utvandrare som åren 1874–1914 reste via

Köpenhamn, deras ursprung, destinationer och resemonster.⁵⁶

Sammanfattning

Denna artikel om utvandringen från de skånska landsdelarna via Köpenhamn åren 1852–1873 är en första del, som kommer att följas av en andra, som behandlar den transoceaniska utvandringen via Danmark från Skåne, Halland, Blekinge samt de södra delarna av Småland från 1874 och fram till 1914. För båda artiklarna gäller att en sedvanlig litteratur- och forskningspresentation utelämnats på grund av att ämnet inte har behandlats tidigare eller i alla fall berörts mycket perifert av andra forskare. Den ringa litteraturpresentationen ersätts istället av en större introduktion om grundläggande källmaterial från de många länder som utvandrarerna passerade på sin långa resa. Det gäller både det mycket rika arkivmaterial som idag finns

Tabell 2. Svenska utomeuropeiska utvandrare från Köpenhamn 1868–1873.

	(1868)	1869	1870	1871	1872	1873	1868–1873
A Direkt Köpenhamn–New York	0	1 526	914	136	57	39	2 672
AB + Registrerade i Göteborg	0	1 808	396	324	0	0	2 528
C Svenska mormoner	201	216	80	233	228	318	1 276
D Indirekt via Köpenhamn	(1 270)	3 174	1 355	1 161	1 568	1 063	9 591
Summa svenskar via Köpenhamn	(1 471)	6 724	2 745	1 854	1 853	1 420	16 067
E Totalemigration från Sverige till USA	(21 472)	32 050	15 430	12 985	11 838	9 486	103 261

- A: 1868 inom parentes, eftersom Köpenhamns Polismyndighets passagerarlistor först börjar den 1 maj 1868, resten avser hela åren, Göteborgslistorna börjar den 1 april 1869
- AB: Utvandrare registrerade i Göteborg som resande via Köpenhamn, men som INTE är registrerade i Köpenhamnslistorna. Det rör sig huvudsakligen om matarlinjer 1869–1873 Göteborg–Köpenhamn, som korresponderade med de direkta avgångarna Köpenhamn–New York
- C: 1868, 1872–1873 finns egna mormonskeppslistor, 1869–1871 ingår de i Köpenhamns polismyndighets listor (därför satt inom parentes)
- D: Från Köpenhamn via annan europeisk hamn, typ Hamburg–Hull–Liverpool till USA, Hamburg till annan destination
- E: Utvandrartal från Gösta Lext: bilaga 1, s. 347, siffrorna på totalemigrationen hämtade från: Gustav Sundbärg: Emigrationsutredningen. Bilaga XX, s. 110

Men Gustav Sundbärg anger beträffande talen: »Att de i allmänhet äro något ofullständiga, är redan förut antyd, i det här ofvan för samtliga sextio åren (1851–1910) beräknas, att något mer än 100 000 personer utvandrat *utöver* dem som upptagas i vår officiella statistik»

på nätet rörande svenska mormoners utvandring och senare öden, och det mera anspråkslösa och obehandlade material angående de svenska guldgrävarens och baptisternas resor till främmande land. Här saknas fortfarande till stor del digitaliserade källor, offentliggjorda på nätet, och det har inte varit möjligt inom ramen för denna artikel att gå igenom det omfattande material som finns på papper i en lång rad arkiv i olika länder. På flera ställen anvisas dock vägar till relevanta arkiv för såväl släkt- som migrationsforskare.

Trots att det saknas en samlad överblick över samtliga guldgrävare, baptister och vad som skulle kunna kallas »vanliga» utvandrare, som reste via Köpenhamn 1852–1873, är det dock möjligt att bidra till den årlånga diskussionen i svensk emigrationsforskning om orsaken till början på den utomeuropeiska utvandringen från Sverige. Valet har stått mellan religion, ekonomi eller – mest frekvent – svält och hungersnöd.

Utgår man från den transoceanska utvandringen från de skånska landskapen så som framlagts i det föregående, är det inget tvivel om att starten beror på de religiösa väckelserna, mormoner, baptister som med stor kraft spred sig på 1850-talet och i början av 1860-talet. Bägge väckelserörelserna var både organiserade och understödda ekonomiskt från USA och särskilt för mormonerna var det en religiös plikt att utvandra, medan baptisterna hellre syntes att vilja utvandra till ett land, där deras religion var en självklarhet. Spänningen mellan ett Danmark med religionsfrihet och ett Sverige med religionstvång märktes naturligtvis starkast runt Öresund och innebar att religiösa »avvikare» från Skåne utan problem kunde fly till Köpenhamn. Här, utanför den svenska polisens myndighetssfär, kunde man samla krafter och utan hinder fortsätta resan över Atlanten till meningsfränder i USA.

Helt naturligt har också den ekonomiska

aspekten spelat en roll för de »omvända», som oftast kom från samhällets lägre klasser. De flydde inte bara från religiöst tvång utan också från fattigdom, skulder och social olikhet och, som de hoppades, till bättre villkor, när resan avbetalats. Däremot är det inget som tyder på att de reste på grund av missväxt och hungersnöd, i alla fall inte i de skånska områdena. Det är riktigt att utvandringen från Sverige ökade kraftigt 1868–1873 och att det var hungersnöd i vissa delar av Nord-sverige 1866–1867, men den kraftiga ökningen av utvandrantalet omkring 1868 omfattade *alla* de nordeuropeiska länderna, inte bara Sverige. De andra landen hade inte svältkatastrofer utan tvärtom relativt goda tider, som gav utvandrarerna råd till att resa till områden, som före världskrisen 1873, hade ännu kraftigare högkonjunktur. Särskilt gällde det USA, som i åren efter borgarkrigens slut 1865, upplevde början på en oerhörd ekonomisk och arealmässig expansion, vilken i det långa loppet gjorde landet till en stormakt. Härtill kommer att både Europa och USA vid denna tid genomgick en helt revolutionerande utveckling på trafik- och teleområdet. Ångkraft och telegraf gav nya rese- och kommunikationsmöjligheter och en start på globaliseringen, både ekonomiskt och kulturellt.

Sett i större sammanhang är den transoceanska utvandringen från de skånska områdena 1852–1873 bara en liten del av den stora folkvandringen från Nordeuropa, som med stor kraft kom igång i mitten av 1800-talet. När fältet dessutom inskränkes till en mindre del av den svenska utvandringen, den som utgick via Köpenhamn, tycks undersökningsområdet bli ytterligare begränsat. Men utöver att ge släkt- och migrationsforskare nya sökvägar, synes det viktigt att en forskning över Öresund ger bättre möjlighet för varje lands forskare att släppa egna nationella spår och spegla sina egna uppfattningar och eventuella

»trossatser» i ett annat lands resultat. Detta så mycket mer som den skånska utvandringen via Köpenhamn egentligen handlar om både Danmarks och Sveriges historia.

Summary

This is the first of two articles in which Henning Bender deals with the trans-oceanic emigration of Swedish emigrants via Copenhagen during 1852–1873. He has used sources which have hitherto been neglected in this kind of research, namely the huge digitalized archives about emigration of the Swedish Mormons and the less abundant digitalized archives about the Swedish Baptists and the Swedish gold diggers. His results show that many of those who emigrated via Copenhagen during the years 1852–1873 were Mormons and Baptists, motivated by religious faith. In Sweden it was a crime to deviate from the established church. It was easy for Mormons and Baptists in southern Sweden to escape to Copenhagen and from there make their way to USA. Their emigration was organized from the USA.

His next article deals with the period 1874–1914.

Noter

¹ Statens institut för kommunikationsanalys (SIKA) 2007:1.

² Henning Bender: Indvandringen til Bornholm fra de skånske landsdele og Småland 1850–1920, ALE nr. 3 (Lund 2012).

³ »Norsk-Amerikanske Dampskibslinie» seglade 1870–1876 med 6 norska skepp Bergen–New York och transporterade dessa år 8 622 passagerare www.norwayheritage.com

⁴ Birgit och Henning Bender: Återfunna svenska utvandrare. Med Malmö i Minnet, s. 85–96, Malmö Stadsarkiv 2003.

⁵ Henning Bender: Den oversøiske udvandring fra Himmerland og Kjær Herred 1850–1879. Til Guds eget land! Fra Himmerland og Kjær Herred 2013, s. 52 ff (Aalborg 2013).

⁶ Owe Samuelsson: Sydsvenska baptister 1857–1862. Religionsbestämmelser, s.16–31 (Lund 1998).

⁷ Øresundstolden 17.09 1850, nr. 6228 www.soundtoll.nl

⁸ William Mulder: Homeward to Zion. Mormon Migration from Scandinavia, s. 38–39 (Minneapolis 1957).

⁹ Antalet svenskfödda i »Folketællingerne» för Nord-sjælland 1845, 1850 og 1860 (Frederiksborg og Københavns amter) var respektive 1.632, 2.781 og 2.970. se www.dda.dk

¹⁰ Svenskt Biografiskt Lexikon, Band 18 (1969–1971), s. 135 (art. av Bror Olsson).

¹¹ Aftonbladet 1853-06-23, s. 3, spalt 1 <http://tidningar.kb.se/>

¹² Aftonbladet 1853-07-22, med hänvisning till omnämnde i Malmö den 16 juli 1853.

¹³ Gustav Sundbärg, Bilaga iii, V. Statistiska uppgifter, s. 51 (1910).

¹⁴ ArkivDigital innehåller bl.a. samtliga svenska kyrkoarkiv, supplerat med den indexering Ancestry.com har.

¹⁵ Husförhörlängder för Kyrkheddinge (1854–1858) och Slimminge (1851–1856). Uflyttningslistorna i Södra Sveriges demografiska databas har inte givit bättre resultat i denna fråga.

¹⁶ Malmö Stadsarkivs ämbetsarkiv, D II ac:113. Bertil Rantoft: Emigrationen från Malmö till Nordamerika 1865–1914. Alfabetiskt namnregister över emigranter från Malmö.

¹⁷ Henning Bender: Den oversøiske udvandring fra Himmerland..., s. 57 ff., samt »The journey is the reward» på <http://user.xmission.com/~nelsonb/reward.pdf> samt »Tracing Scandinavian Latter-day Saints» på <http://user.xmission.com/~nelsonb/scand.html>

¹⁸ DRA. Københavns Politi, 3. inspektorat 1872–1894. Skibsekspeditioner vedr. mormonudvandringen, samt närmare på <http://henningbender.dk/emigration> nr. 66.

¹⁹ I Ancestry.com se www.germanroots.com/hamburg.html

²⁰ Ronald G. Watt and Kenneth W. Godfrey: Old 42. The British and European Mission Headquarters in Liverpool, England, 1855–190. Mormon Historical Studies, Vol. 10, No. 1 (2009).

²¹ Henning Bender: Kønsskifte på Atlanten, Siden Saxo, 13. Årg. No. 2, 1996, s. 12–21

²² <http://mormontrails.org> – »Mormon Trail» har sedan 1976 varit ett nationellt minnesmärke i USA.

²³ 1862 lämnade 330 danska mormoner tron och slog sig ner i sydvästra Iowa och bildade danska bosättningsar, Henning Bender: Den oversøiske udvandring fra Himmerland...s. 62–63 (2013).

²⁴ Henning Bender: Den oversøiske udvandring fra Vendsyssel 1838–1868, s. 71 (2015).

²⁵ »Scandinavian Bibliography» I »The journey is the Reward», s. 689–771 – se note 17.

²⁶ Ester Højbjerg: Asta Ellina Lundberg, s. 27–29. Capson förestod Sveriges förste mormonförsamling på

Skönabäck i Slimminge vid Skurup, där fadern Måns Jönsson Capson (född i Veberöd) hade varit ladugårdsfogde. Det märkliga namnet »Kapson» eller »Capson» berodde på att Måns hade tjänat på gården **Kap** Djurslöv (Kapagården=Djurslöv nr 3) i Tottarp väster om Stafanstorp (Ortnamnsregistret, Skånsk ortnamnsdatabas, Tottarp, Bara h., Malmöhus län).

²⁷ Horse Creek Treaty, 19. September 1851.

²⁸ Poul N. Beck: *The first Sioux War*. Chap. 3, s. 40–58 *The Grattan Fight »a piece of foolishness»*, (University Press of America, Lanham, Maryland 2004). Anders Winberg berättar en helt annan historia. Se <https://history.lds.org/overlandtravels/companies/227/hans-peter-olsen-company-1854-/A.W.Winberg>

²⁹ ArkivDigital, husförhörslängder Hurva, Blentarp, Sövde och Malmö Caroli, samt Malmö Länsfängelse 1853 och 1854.

³⁰ Hjulångaren »Cimbria», som blev byggd 1852, hör än idag till de mest populära skeppsvraken. Den ligger på 20 meters djup mellan Helsingör och Helsingborg, där den sjönk den 14 oktober 1858 efter sammanstötning med hjulångaren »Skåne» från Malmö.

³¹ Fördelat på »konferencer». Köpenhamn 92; Skåne 89; Bornholm 7; Lolland-Falster 37; Fredericia 77; Island 2 – samt från Frederikshavn: Aalborg 39; Vendsyssel 59 och Norge 61.

³² Henning Bender: *Den oversøiske udvandring fra Himmerland*, s. 62–63 (2013) där det anslås att mellan 20–30 % av mormonerna »hoppade av». Matteson: *Mormon Influence on Scandinavian Settlement in Nebraska i On Distant Shores*, pp. 309–336, ed. Henning Bender (Aalborg 1993).

³³ Historical Census Browser US – <http://mapserver.lib.virginia.edu>

³⁴ W. Mulder: *Homeward to Zion*, p. 251–252 (Minneapolis 1957).

³⁵ »Names of Persons indebted to the P.E.Fund for 1850 to 1877 inclusive (Namn på personer som är skyldiga pengar till PEF åren 1850–1877), finns i digital form på <https://archive.org>

³⁶ Ulf Beijbom: *Guldfieber. En bok om guldrusherna till Kalifornien och Klondike* (1979), en mycket underhållande, men inte analyserande bok, som bygger på minnen.

³⁷ Aftonbladet 1853-07-22.

³⁸ James Jupp: *The Australian People*, s. 252 ff. (2001).

³⁹ State census for California 1852, Federal census 1850 and 1860. Ancestry.com

⁴⁰ Soundtoll Registers online, <http://soundtoll.nl>

⁴¹ Victoria, Australia, Inward Overseas Passenger Lists, 1839–1823. Ancestry.com

⁴² David Jessup: *F.O. Nilsson and the Swedish Baptists* (Minneapolis 2011).

⁴³ Henning Bender: *Udvandringen fra Ringsted Kommune til USA 1848–1914* (Ringsted 2014).

⁴⁴ Owe Samuelsson, a.a. s. 43 (Lund 1998).

⁴⁵ Henning Bender: *Udvandringen fra Vendsyssel* s. 73–74 (2015). Skånes Arkivförbund, Kristianstads Baptist Församling 1857 ff. har inte undersökts. Det är den enda som går så långt tillbaka.

⁴⁶ Owe Samuelsson, a.a. s. 243–246 »Förteckning över till Lund Inkallade Baptister», och »Baptister i Sunnerbo», samt talrika hänvisningar till familjen Lindberg från Finja, härunder s. 202.

⁴⁷ Hans Norman: *From Nerike to Wisconsin. Emigration of Baptists from 1868 to the 1920s*, *Swedish-American Historical Quarterly* (Chicago, July 1998).

⁴⁸ www.findagrave.com

⁴⁹ Gösta Lext: *Studier rörande Svensk Emigration till Nordamerika 1850–1880*, s. 226–227, 264–267.

⁵⁰ Citat från Göteborgs Handels- och Sjöfartstidning 1866-06-02 i Aftonbladet 1866-06-04.

⁵¹ Gustav Sundbärg: *Emigrationsutredningen. Betänkande*, s. 646 (Stockholm 1913).

⁵² Stort sett alla tidningar i Norden hade i juli–september 1866 upp emot 20 annonser och redaktionella inslag om direktförbindelsen Köpenhamn–Göteborg–New York med SS Ottawa. Se exempelvis Gösta Lext: s. 264–265, eller »Illustreret Tidende» i Köpenhamn.

⁵³ Wilhelm Sommer: *Den saakaldte Ottawahistorie upartisk belyst* (København 1866). Sommer var själv passagerare på »Ottawa». Talrika klagobrev avtrycktes i danska, norska och svenska tidningar oktober–december 1866.

⁵⁴ North America Lloyd (The Rutgers American Line) seglade 1869–1870 på routen Köpenhamn–New York med de amerikanska ångbåtarna *Ariel*, *Northern Light*, *Ocean Queen*, *Guiding Star*, *Fulton*, *Santiago de Cuba*, *Rising Star*.

⁵⁵ Baltischer Lloyd – eller »Stettin-Amerikanische Dampfschiffahrts AG» hade en hel rad helt nybyggda (1871–1873) Amerikaskäpp på routen Stettin–Köpenhamn–New York: *Humboldt*, *Franklin*, *Thorwaldsen* og *Ernst Moritz Arndt* (samt de chartrade *Bladworth* og *Jason*). *Franklin* blev i oktober 1871 satt i karantän i New York efter att 140 hade dött av kolera under resan. *Thorwaldsen* forliste genom att gå på grund vid Hallands Väderö 1873. Dålig image, brist på kunder samt olönsamma laster (lantbruksvaror) från Stettin, medförde, att sällskapet gick i likvidation 1874, de.wikipedia.org/wiki/Baltischer_Lloyd, samt Dagens Nyheter 1873-05-02, s. 2.

⁵⁶ Av 16.067 svenske utvandrare via Köpenhamn 1868–1873, tog de allra flesta sig till USA (15.576), men små grupper reste till andra destinationer: Canada 144; Brasilien 135; Australien 103; New Zealand 102 och Argentina 7. Dessa utvandringsmål kommer att behandlas i hela periodens sammanhang i nästa artikel.

Övers. från danskan av Birgit Bender

Käll- och litteraturförteckning följer efter del 2.

Boplats, tingsplats, härad. Om nyupptäckt bebyggelse vid Lilla Harrie

Av Adam Bolander och Bengt Söderberg

Fil. mag., Statens historiska museer, Lund resp.

Fil. dr., Statens historiska museer, Lund

Inledning

I följande artikel vill vi presentera en nyupptäckt yngre järnåldersbosättning, som ligger i Kävlingeåns dalgång i sydvästra Skåne, vid byn Lilla Harrie. Endast en liten del av bosättningen är undersökt men resultaten framstår redan i detta läge som spännande och utvecklingsbara, och det är vår förhoppning att de är av intresse för en vidare krets. Föreliggande artikel är ett första försök att karakterisera bosättningen och sätta in den i ett större sammanhang.

Det större sammanhanget utgörs av Harjagers härad, där bosättningen är belägen (fig. 1). Enligt Svenskt ortnamnslexikon (SOL, s. 111) har Harjagers härad (*Hartagreherrit*, äldsta belägg 1285) fått sitt namn efter kyrkbyn Stora Harrie (*Harthakræ*, äldsta belägg 1310; a.a., s. 296) i socknen Stora Harrie (*in parochia Hardakra makla*, äldsta belägg 1394). Ett stycke väster om Stora Harrie finns flera gamla marknamn varav *Tingstumpen* och *Ting stickid* är de äldsta (belägg från 1569) av de namn som indikerar en tingsplats (a.a., s. 111). Den nu aktuella bosättningen ligger emellertid ett stycke åt öster, på gränsen mellan socknarna Lilla Harrie (*Harthakar litlæ* [avser kyrkbyn], med äldsta belägg 1343; a.a., s. 190) och Örtofta (*Ertiftæ*, äldsta belägg 1100-talets senare del; a.a., s. 390).

Av de äldsta, medeltida källorna framgår att häraderna i Norden fungerade som rättskretsar, men också som områden för skatte-

uppbörd och för sjökrigsorganisationens (ledningens) försörjning (Rasmusen 1960). Den språkliga bakgrunden till ordet *härad* är omdiskuterad, liksom häradets ålder. Mycket förenklat består ordet av en förled, eventuellt *här* i betydelsen »beväpnad skara» och en efterled *råd*, troligen i betydelsen »maktsfär» (Svensson 2015, s. 27 ff. med anförda källor). Beträffande ålder nämns härader i Danmark först från och med övergången sen vikingatid till tidig medeltid. Den första fullständiga förteckningen över de danska häraderna finns i Kung Valdemars jordebok (KVJ) och dateras till 1231 (a.a., s. 30).

I samband med författandet av föreliggande text utkom språkforskaren och arkeologen Ola Svensson med avhandlingen »Nämnda ting men glömda» (2015). I avhandlingen »studeras rumslighet och språkuttryck kring en bestämd samhällspraktik: rättens» (a.a., s. 9). Det empiriska materialet utgörs av ett antal namnmiljöer, det vill säga områden med ansamlingar av rättsindicerande namn. Ett urval skånska härader analyseras – bland dem Harjagers härad – i syfte att karakterisera platser som antas ha varit rättsplatser och avgöra huruvida de är centrala i förhållande till ett omgivande landskap. För att belysa detta analyseras topografi, kommunikationer och bebyggelse, och hänsyn tas till indikationer på andra centrala funktioner som kult, handel och makt (a.a., s. 13). Slutligen rymmer avhandlingen en kritisk granskning av den etablerade synen på de

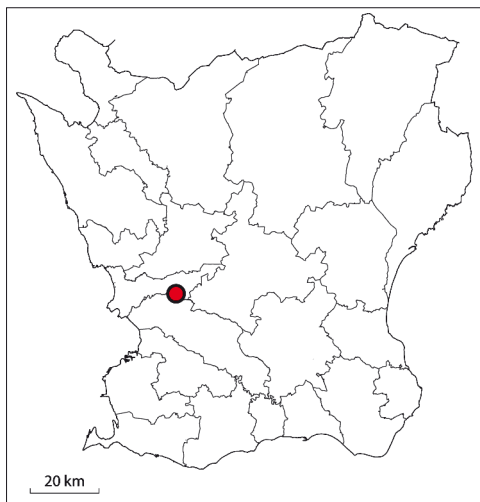

Fig. 1. Den skånska häradsindelningen med den nyupptäckta bosättningen i Harjagers härad markerad.

skånska häradsnamnen och den skånska häradsindelningen (jfr Andersson 1965; Skansjö 1997 och där anförd litteratur).

I avhandlingen finner vi exempel på bebyggelser med koppling till den yngre järnålderns eliter i anslutning till tingsplatserna. Den nyupptäckta boplatser vid Lilla Harrie är ännu ett exempel och aktualiserar frågor som rör samhällsorganisation och social makt under yngre järnålder.

Utmed Kävlingeån

Inledningsvis vill vi kommentera bosättningsläge invid Kävlingeån, som är ett av Skånes tre största vattendrag och det största i sydvästra Skåne. Åns avrinningsområde sträcker sig från åmynningen i Lommabukten i en smal korridor som vidgas påtagligt i höjd med Brååns inflöde vid Örtofta. Totalt avvattnar ån mer än 10 % av Skånes yta och området omfattar flera sjöar och mindre vattendrag, varav de största är Vombsjön, Krankesjön, Bråån, Klingavälsån, Åsumsån och Tolångaån (Svanberg & Söderberg 2000 och där anförd litteratur).

Under yngre järnålder och medeltid utgjorde vattenvägarna ofta det snabbaste och smidigaste sättet att ta sig fram, inte minst vintertid, på isen. Därigenom var vattendragen säkert av betydelse för framväxten av lyckosamma ekonomiska och politiska samhällsstrukturer. Att kontrollera en plats i skärningen mellan land- och vattenvägar kunde vara liktydigt med en framskjuten och fördelaktig position i ett område. Flera platser och företeelser längs med Kävlingeån kan sägas signalera åns betydelse i detta avseende. De återfinns i anslutning till kommunikativa knutpunkter, det vill säga passagerna över ån. De bäst kända övergångarna är belägna vid Borgeby, Lackalänga och Gårdstånga.

Kontroll över åns utlopp möjliggjorde ett inflytande över stora områden, långt in i landet, och forskningen kring den vikingatida marknadsplatsen i Löddeköpinge visar på kopplingar mellan långväga kontaktnät och kommunikationsstråken på regional nivå. Under 700-talet ökade de maritima aktiviteterna i nordvästra Europa i omfattning, bland annat som en följd av att de politiska förhållandena stabiliserades (jfr Ulriksen 1997). Omfattande bosättningar och anlöpningsplatser i Löddeköpinge och Borgeby (Svanberg & Söderberg 2000 och där anförda arbeten) och Bjärred (Becker 2006) formerades i anslutning till åmynningen vid denna tid, och visar på de möjligheter som ökad seglation, handel och utbyte skapade.

De intensifierade kontakterna kan tydligt avläsas av fynd som framkommit utmed ån. Ett välkänt exempel är den rikt utrustade graven vid Lackalänga, drygt en mil från kusten och nära passagen över ån vid Kävlinge. Delar av utrustningen, som bland annat bestod av en hjälm och förgyllda, emaljerade beslag av hög kvalitet, uppvisar influenser från de brittiska öarna. Graven räknas till ett litet antal exklusiva gravar med vapenutrust-

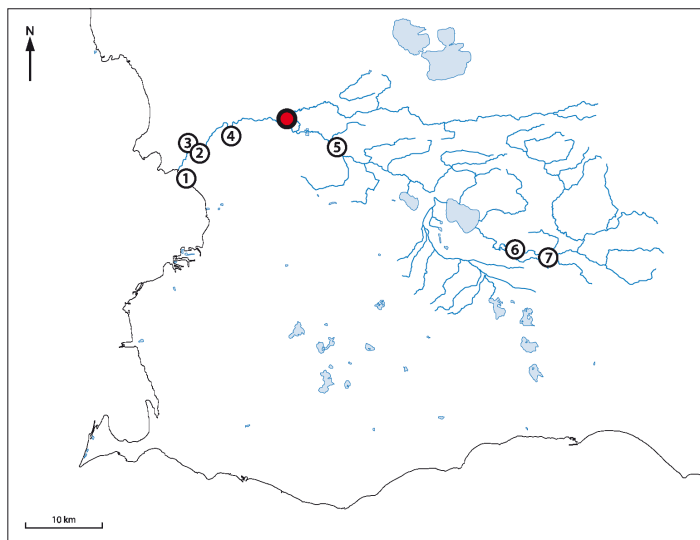
ning i sydvästra Skåne som dateras till tiden kring år 800. De är belägna invid de större vattendragen i området, i Källby vid Høje å och i Mölleberga, vid Sege å. Gravarna i Lackalänga och Källby skiljer sig fundamentalt från gravtraditionerna på lokal eller regional nivå genom att de innehåller exklusiva föremål från avlägsna områden och därigenom representerar en aristokratisk livsstil (Svanberg 2003, s. 130 ff.). Från Lackalänga by finns dessutom ett skattfynd som grävdes fram under tidigt 1800-tal (Callmer 1980). Skatten sticker bland annat ut genom den kronologiska sammansättningen, med arabiska mynt från tidigt 800-tal och föremål från sent 900-tal. Därtill innehåller den för sin tid ovanligt många föremål av guld (Strömberg 1961).

Under sen vikingatid exemplifierar Borgeby åns betydelse för kungamakten. I de skriftliga källorna kan Borgeby slott följas tillbaka till 1334, då det låg under ärkesätet i Lund. Upprinnelsen till innehavet finner vi i *Necrologicum Lundense* omkring år 1100, då den kungliga kyrkan S:ta Maria minor i Lund donerade jord motsvarande tre bol i *Burgaby*

(Weibull 1923). Flera forskare har antagit att den äldsta föregångaren till Borgeby slott utgjordes av en ringborg som uppfördes under sen vikingatid. Vid undersökningar har omfattande befästningsverk i form av palissader och vallgravar dokumenterats (Svanberg & Söderberg 1999) och under den gamla borggården har lämningar efter en guldsmeds verkstad framkommit (Svanberg 1998). Vid borgen finns dessutom en djupt nerskuren hålväg som visar på läget för en gammal passage över ån.

Det har säkert funnits flera hamnplatser vid Löddeköpinge och Borgeby, men ännu har inte något exakt läge för en vikingatida hamn identifierats. Ungefär en kilometer utanför åmynningen finns emellertid resterna efter hamnanläggningen »Lödde kar». Det är oklart exakt när karet byggdes, men det äldsta omnämmandet härrör från år 1257 då kung Kristoffer klagar på det dåliga underhållet av *kar juxta Ludde* i ett skarpt brev ställt till ärkebiskop Jacob Erlandsen. Mest sannolikt är väl att karet byggdes decennierna kring 1200, som en anpassning till en ny fartystyp, koggen (Theander 1994).

Fig. 2. Kävlingeåns vatten-system och några av de platser utmed ån som nämns i texten. 1. Bjärred. 2. Borgeby. 3. Löddeköpinge. 4. Lackalänga. 5. Gårdstånga. 6. Södra Åsum. 7. Tolånga. Den nyupptäckta boplatsen är markerad med fylld cirkel (Efter Svanberg & Söderberg 2000).

Ser vi till kungamaktens stöttepunkter i inlandet, så finner vi två *Kongeleiv* i direkt anslutning till ån och i dess förlängning öster om Vombsjön. Kungaleven var ämbetsgods och nämns endast i en källa, Kung Valdemars jordebok (KVJ). De har beskrivits som den huvudsakliga basen för den kungliga maktapparaten i östra Danmark och Skåne under perioden från 1000-talets första decennier och fram till mitten av 1100-talet (Andrén 1983). Kungaleven tros ha fungerat som residensgårdar för »det resande kungadömet» och lokala centra varifrån de kungliga rättigheterna hävdades. I Skåne fanns det med några undantag ett kungaleiv i varje härad och det får anses troligt att härader eller motsvarande enheter utgjorde de uppbördsområden som kungaleven relaterade till.

Kungaleivet i Gårdstånga låg i Frosta härad men var kommunikativt strategiskt beläget i dess södra periferi, invid Kävlingeån och *Getungebro* som är känd från Saxos skildring av det skånska upproret 1182. Inne i Gårdstånga har senvikingatida och tidigmedeltida bebyggelse undersökts, med ett rikt fyndmaterial och flera stora grophus med rökugnar. Grophus är ett slags mindre byggnader med försänkt golv som är vanligt förekommande på många bosättningar under yngre järnålder och fram till medeltid, men denna något större, ibland fyrkantiga variant som är försedd med rökugn är tämligen ovanlig och främst känd från köpingeorter som Löddeköpinge och kungaleiv som Gårdstånga och Oxie (Söderberg 1994).

Kungaleivet Södra Åsum i Färs härad ligger öster om Vombsjön, ett stycke uppströms Åsumsån som mynnar ut i Vombsjön. Platsen har inte blivit föremål för arkeologiska undersökningar men några exklusiva fynd, i form av en guldbrakteat och en koppar- och silvertauscherad lansspets med niello som är registrerade i Södra Åsums socken, visar på den sociala elitens närvaro i området under

yngre järnålder (Strömberg 1961). Invid Tolångaån, som utgör Åsumsåns fortsättning i östlig riktning, grävdes en senvikingatida silverskatt upp vid olika tillfällen kring år 1878 (Hårdh 1976; Callmer 1980). I övrigt är de kända järnåldersfynden i denna inlandsbygd ännu tämligen fåtaliga.

Som nämndes ovan saknas det uppgift om kungaleiv i några skånska härader. Harjager och Bara, som gränsar till Torna härad i norr respektive söder, tillhör denna kategori. I det så kallade huvudstycket i KVJ redovisas de kungliga inkomsterna från Torna, Harjager och Bara sammanslagna med inkomsterna från Lund vilket har tolkats så, att kungaleivet i Lund var centrum för ett utvidgat uppbördsområde. En sådan utvidgning föreslås ha skett redan vid 1000-talets mitt, då bebyggelsen i Lund expanderade starkt och ett stort antal kyrkor uppfördes under kort tid (Andrén 1980, s. 82 ff.).

Vägar, hushållning och storgårdsindikationer

Den nyupptäckta bosättningen överlappar sockengränsen mellan Lilla Harrie och Örtofta, där en nord-sydligt orienterad väg korsade Kävlingeån och den gamla landvägen som löper utmed dalgången (fig. 3). Den förstnämnda vägen har uppmärksamats av arkeologen Anders Ödman, som funnit den i en vägsyn från 1503 över allmänningssvägar-na från kungens skogar på Söderåsen ned till slättbygden. Dessa kan retrospektivt anses visa på äldre förhållanden, i synnerhet när det gäller passager över åar och andra hinder (Ödman 2013, s. 146 ff.). På 1703 års karta över Lilla Harrie är en fägata markerad utmed sockengränsen. Fägatan knöt samman betesmarkerna i gränsområdet mellan socknarna norr om den aktuella bosättningen och vid ån i söder, där den ledde ned till platsen för en vattenkvarn som i yngre källor be-

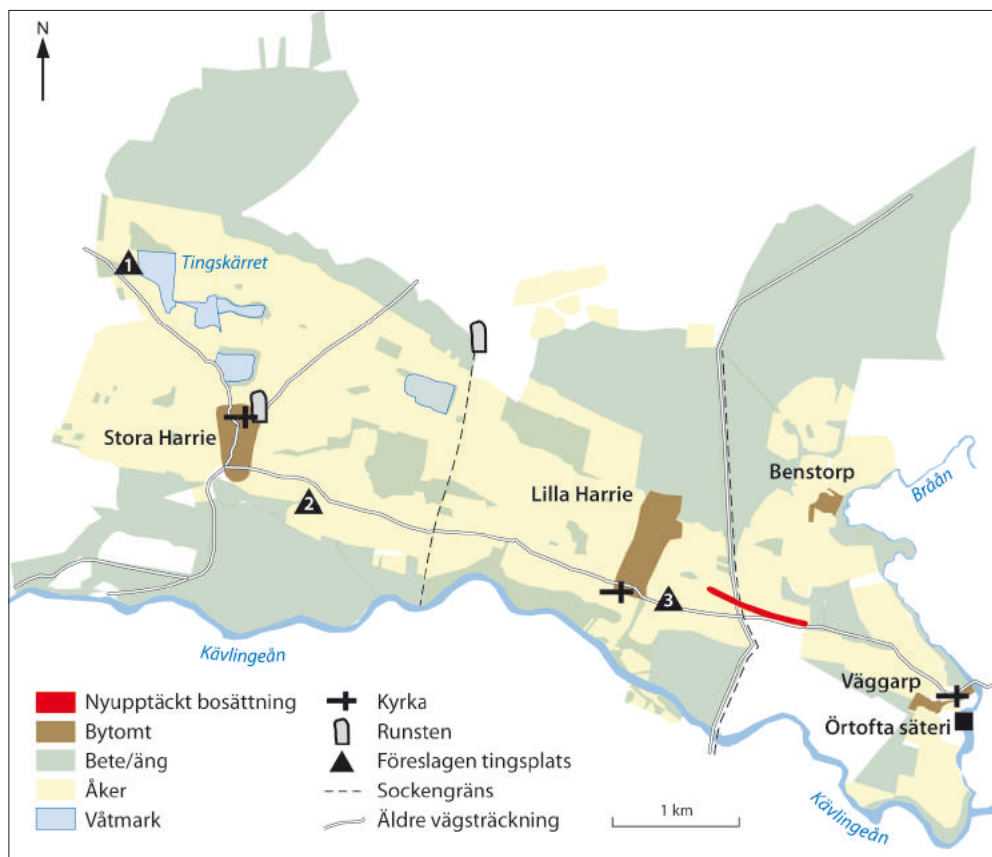

Fig. 3. Utsnitt av det lokala landskapet med den nyupptäckta boplaten. Kartan visar markanvändning, vägar, bytomter och Örtofta säteri samt föreslagna lägen för tingsplatser (T1-3) och runstenar. Det vita området söder om bosättningen låg under Örtofta säteri och utgjordes troligen främst av betesmark (Lantmäteriets arkiv; Svensson 2015).

nämns *Vademölla*. Enligt Ödman benämns passagen *Fladmannebroe* i vägsynen, vilket visar på att en tradition om flottning är knuten till platsen som kan ha sitt ursprung i de omfattande transporterna av sten till uppförandet av Lunds domkyrka under 1100-talet (a.a., s. 147).

Lantmäterihandlingarna från 1703 ligger även till grund för historikern Magnus Bohmans analys av byn Lilla Harries hushållningssystem (Bohman 2010, s. 131–146). Den visar att markanvändningen var jämnt fördelad mellan åker (38 %), äng (31 %) och betesmark (31 %), en betydligt mer blandad

hushållning än vad som var vanligt i den aktuella slättbygden vid denna tid, där spannmålsproduktion dominerade stort. Lantmätarens notering att oxar och hästar var de »förmämsta varor som åborna till sina skatters avbetalning föryrttar», understryker också att hushållningen i Lilla Harrie avvek från normen (a.a., s. 132).

Kyrkbyn Lilla Harrie som ligger cirka 500 meter väster om bosättningen var, förutom en tredjedels mantal i byn Benstorp, den enda byn i socknen. År 1765 omfattade byn totalt 8 7/24 mantal och därutöver fjorton gatuhus och en kvarn. Lilla Harrie och Örtofta sock-

nar utgjorde ett pastorat under *Jus Patronus* till Örtofta säteri. Väster om Lilla Harrie och cirka tre kilometer från boplaten omfattade byn Stora Harrie vid samma tidpunkt hela 19 1/24 mantal och därutöver 25 gathus och en kvarn. I denna socken fanns dessutom byarna Hermanstorp (1 1/4 mantal) och Tåstarp (3 1/2 mantal) (Gillberg 1765).

Under 1700-talet var Örtofta säteri den stora jordägaren i området och huvudgården kan spåras tillbaka till 1300-talet i de skriftliga källorna (Nilén 2010). Vid denna tid framskymtar emellertid också huvudgårdar i Stora och Lilla Harrie (Ulsig 1968, s. 92 f., 108 f.). Följer vi trådarna ytterligare bakåt finner vi runstenar som hypotetiskt kan tänkas visa på föregångare till de indikerade huvudgårdarna, men tyvärr är flera problem knutna till dem. Detta gäller i synnerhet runstenen i Lilla Harrie som ska ha varit uppställd cirka tre kilometer norr om den nyupptäckta bosättningen (fig. 3). Läget i anslutning till sockengränsen antyder att det inte rör sig om en ursprunglig plats. Runstenen är sedan länge försvunnen och det råder delade meningar om hur den upptecknade inskriptionen ska tolkas och huruvida den ska dateras till ett tidigt eller sent skede av vikingatiden (Jacobsen & Moltke 1942, s. 370).

Runstenen i Stora Harrie upptäcktes vid mitten av 1800-talet, och murades därefter in i kyrkomuren, intill orgeln i kyrkans sydvästra hörn. Dess inskrift ska läsas *Birla sati (...?) (...?) iftiR . tuka . mak .sin* med betydelsen »Birle (Berle) satte (denne sten?) efter sin måg Toke (...?)». Det är dock inte helt säkert att inskriften är fullständig (Jacobsen & Moltke 1942, s. 370 f.). I detta fall låter sig runstenen dateras till tiden kring år 1000. Placeringen kan knappast vara ursprunglig eftersom den påträffades i kyrkans golv, men förekomsten av ett latinskt kors inristat på stenen antyder att den varit rest i närområdet, kanske i anslutning till stenkyrkans före-

gångare. Att det har funnits en träkyrka innan stenkyrkan byggdes är troligt eftersom man har funnit gravar under kyrkogolvet. Dessa uppges ha varit nedgrävda genom ett kulturlager men helt täckta av den romanska kyrkans byggnadslager (Jönsson & Sundnér 1974). Den romanska kyrkan uppfördes förmodligen omkring år 1200.

Det föreligger inga liknande uppgifter om en eventuell föregångare till kyrkan i Lilla Harrie men det får anses vara troligt att det funnits en äldre träkyrka också där. Den idag stående stenkyrkan uppfördes under 1100-talets andra hälft och innehåller en dopfunt signerad av Mårten Stenmästare. Mårten anses ha deltagit vid uppförandet av Lunds domkyrka som stod klar 1145 och kan därefter ha varit verksam vid landskyrkornas byggnadshyttor. Han framstår som särskilt aktiv i Harjagers härad där signerade funtar finns i fyra kyrkor, bland annat grannkyrkan i Örtofta (Holmberg 1977, s. 99 ff.; angående Örtofta kyrka se Nilén 2010).

Tingsplatser, fornlämningar och namn

Enligt Ola Svensson finns anhopningar av namn som relaterar till rättsutövning på två ställen i Harjagers härad, vid Stora Harries västra vång och i Örtofta. I det senare fallet relaterar de sannolikt till Örtofta birk, en rättskrets som var knuten till godset (Svensson 2015, s. 189 ff.). Namnmiljön i Stora Harrie redovisas i detalj, tillsammans med en utförlig genomgång av topografi och fornlämningar (a.a., s. 190–203). Namnen *Tingstumpen* och *Ting stickid* i byns västervång nämns redan 1569. I skifteshandlingarna från 1779 tillkommer *Tingkjärret*. Den senare platsen är en idag torrlagd gammal våtmark som ligger i anslutning till Tingsstycket (fig. 3: T1). Vid Tingsstycket finns tre neolitiska gravmonument, varav en är klassifice-

rad som dös i hög (FMIS: fornlämning 7:1, Stora Harrie socken) och de båda andra som långdös i hög. De sistnämnda varierar påtagligt i storlek men omges båda av stenblock som är satta i form av rektanglar. I beskrivningarna nämns att lokalbefolkningen kallade den mindre av dem för domarringen och den större för galgbacken (FMIS: fornlämning 8:1 respektive 9:1 i Stora Harrie socken). I samma vång finns även ett par kullar som 1569 benämns *Haarekullen* och *Lilla Haarekullen* och 1782 för *Hurres åker*. Svensson menar att även dessa namn erinrar om rättsmiljön, genom anknytningen till häradsnamnet och bynamnen Stora och Lilla Harrie. I denna miljö finns även *Stafs åkrar* 1782 som kan syfta på resta stavar eller stenar, och i den angränsande vången i Kävlinge finns ytterligare ett namn, *Loff toffte* som kan tolkas som danskans *lov* »lag». Ett stycke närmare byn finns en gammal våtmark och i anslutning till den ligger *Lundekiers agerenn* omnämnd 1569, vilken möjligen indikerar en förhistorisk kultplats, något som Svensson dock är skeptisk till. Slutligen finns i angränsande socknar namn som erinrar om vägen till tinget i Stora Harrie.

Svensson menar att allt tyder på att denna plats fungerade som Harjagers härads tingsplats innan den flyttades på 1600-talet, och att bruket av den är betydligt äldre än så. Alternativt har en äldre tingsplats funnits i de nära omgivningarna. Som inledningsvis nämndes, har häradsnamnet Harjager gemensam bakgrund med bynamnen Lilla Harrie och Stora Harrie. Enligt SOL har byarna namngivit häradet, men Svenssons utgångspunkt är att det är tingsplatsen som har namngivit häradet såväl som bosättningarna (a.a., s. 198 ff.). Om tingsplatsen har namngivit de båda byarna och häradet kan man anta att den är mycket gammal.

Utan att gå in på detaljer menar ortnamnsforskningen att de aktuella härads- och by-

namnen *Harthaker* är ett naturnamn som innehåller äldre motsvarigheter till orden *hård* och *åker* (a.a., s. 198 ff.). Flera möjligheter finns, men Svensson anser att den rimligaste tolkningen är att en *hårdåker* är ett markstycke som är hårt och svårbrukat sett i relation till den jordmån som dominerar i ett område, eller att platsen utgör en höglänt, plan yta. I sökandet efter en eventuellt »ursprunglig» tingsplats vid namn *Harthaker* bör man beakta vissa gemensamma drag som tingsplatser uppvisar, inte minst den ovan relaterade platsen väster om Stora Harrie by. De ligger ofta i höjdlägen, centralt i härader-na, vid kommunikativa knutpunkter vid socken och bygränser, nästan alltid i fornlämningstäta områden och ofta i närheten av anslående förhistoriska gravmonument (a.a., s. 201). Med ledning av namnet och det faktum att områdets jordarter domineras av sandiga jordar är det dessutom rimligt att tänka sig att tingsplatsen ligger i ett område med lerjord som är insprängd i ett sandjordsområde.

Förutom den ovan diskuterade platsen föreslår Svensson ytterligare några miljöer som hypotetiskt kan ha varit föregångare till tingsplatsen väster om Stora Harrie. En av dem (fig. 3: T2) ligger mellan Stora och Lilla Harrie byar, i en fornlämningsmiljö med en kvadratisk stensättning registrerad som rest av långdös och en idag försvunnen hög med namnet *Bönhög*, ett namn som tyder på att den fungerade som traktens signaleld (FMIS: fornlämning 8:1 respektive 28:1, Stora Harrie socken). Som andra tänkbara tingsplatser nämns läget för runstenen vid sockengränsen i nordost (fig. 3), men framför allt framstår en idag förstörd fornlämningsmiljö vid Lilla Harrie by som intressant i sammanhanget (fig. 3: T3). På denna plats, som även den ligger vid den gamla landsvägen, har det funnits en ovanligt stor, omkring 20 meter vid domarring. På några av de block som har be-

varats finns inhuggna skålgropar (FMIS: fornlämning 3:1 samt 2:1–2, Lilla Harrie socken). Ett hundratal meter i östlig riktning ska ytterligare ett monument med resta stenar – möjligen en dös eller en domarring – ha funnits, vilket sprängdes i bitar och forslades bort i början av 1900-talet. Svensson noterar att en gammal tradition, som berättar att kämpen *Harvard* gravlagts på platsen, är knuten till den förstnämnda domarringen och menar att ljudligheten med by- och häradsnamnet knappast är en tillfällighet.

Sammanfattningsvis menar Svensson att det inte går att med bestämdhet säga var den ursprungliga tingsplatsen *Harthaker* har legat. I ett sent skede var den i alla fall med säkerhet belägen väster om byn Stora Harrie (T1). I namnmaterial och historiska källor anar Svensson en »dragkamp om ursprungsmyter och historisk legitimitet» (a.a., s. 203 ff.) som inte bara involverade människorna i de båda byarna Stora och Lilla Harrie men även i andra byar i häradet.

Den nyupptäckta bosättningen

Från domarringen som traditionen pekar ut som *Harvards* sista viloplats är det inte långt till bosättningen vid sockengränsen. Under hösten 2013 gjordes provundersökningar inför dragning av fjärrvärme mellan Örtofta och Landskrona. Spridda boplatslämningar framkom på den flacka höjdplatån som slutar svagt ned mot Kävlingeån i söder och under sommaren 2014 kunde upptäckten följas upp (Bolander 2014; Bolander manus). Ett fem meter brett schakt grävdes utmed stora delar av en totalt 800 meter lång sträcka. Under matjorden avtecknade sig rester efter stolpbyggda hus och grophus såväl som ett stort antal gropar och härdar utmed i stort sett hela sträckan. En avsökning med metall-detektor gjordes av matjorden innan den schaktades bort. Flera metallföremål fram-

kom, med en tydlig koncentration i schaktets mellersta delar (fig. 4).

Schaktet grävdes utmed dagens landsväg som i detta parti har ungefär samma sträckning som under 1700-talet. Den flacka sydslutningen ned mot ån och de lätta jordarna erbjuder gynnsamma lägen för bebyggelse och bosättningen framstår som mycket stor, men eftersom endast ett smalt schakt kunde grävas så är dess totala utbredning oviss. Likaledes är det svårt att uttala sig om boplatens rumsliga struktur, med gårdar och gårdstomter. Vissa överväganden låter sig förstås göras. Om vi räknar med att bosättningen har samma utbredning åt alla håll, så skulle den uppgå till drygt 60 hektar. Nu är det förstås knappast troligt att ett så stort område skulle ha varit samtidigt i bruk. Om resultaten av undersökningen är något så när representativa, så har det funnits flera gårdar av varierande storlek och livslängd. En faktor som också påverkar bilden av bosättningens utbredning är att lämningar från både tidigneolitisk tid (3900 – 3300 f. Kr.) och bronsålder (1800 – 500 f. Kr.) förekommer. Det står emellertid helt klart att lämningar med datering till yngre järnålder (400–1050 e. Kr.) dominerar. Daterande fynd och totalt sex ¹⁴C-dateringar som är fördelade över stora delar av schaktet visar på aktiviteter från 400-talet till och med 900-talet, med en tyngdpunkt i 600-talet.

Materialet tyder på att en av gårdarna kan tillmätas särskild betydelse. Utmed en cirka 250 meter lång sträcka centralt i schaktet fanns två stolpbyggda hus (fig. 4: B1 och B2) och sex grophus. Här fanns också flest lämningar alla kategorier, en koncentration av detektorfynd och dateringar från hela den yngre järnåldern. Vidare var fyndmaterialet varierat, med ett tydligt inslag av prestige-föremål. I figur 4 och följande genomgång benämns detta område för »storgården».

Öster om storgården fanns en kort sträcka

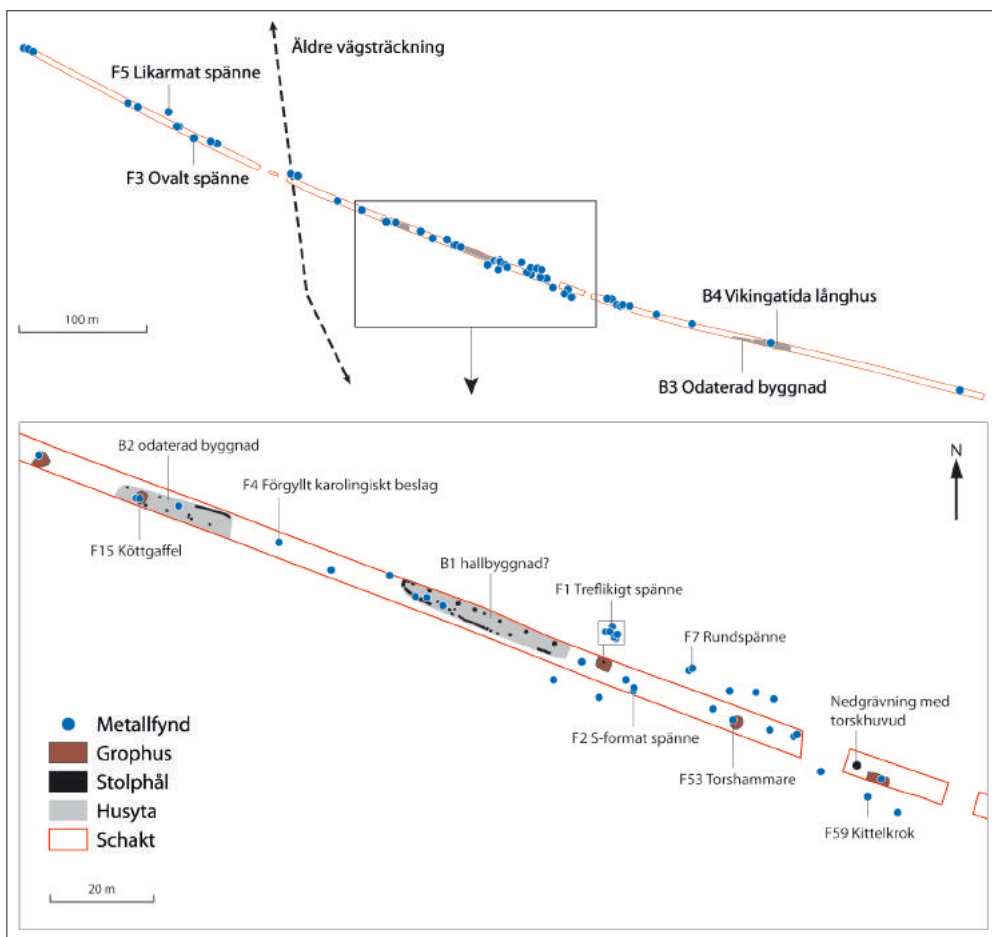

Fig. 4. Översikt av schaktet med områden som beskrivs i texten (överst) samt förstoring av den del av schaktet som bedöms utgöra en storgård (underst).

där lämningarna var lätt räknade, vilket möjligen antyder ett gränsområde. Ytterligare österut fanns en koncentration med två stolpbyggda hus (fig. 4: B3 och B4) och ett grophus. Medan hus B3 bara representerades av en vägg, så fanns det tillräckligt med lämningar efter huset B4 för att uppskatta dess längd till cirka 30 meter och bredden till drygt sju meter. Huset dateras till 900-talet på grundval av ^{14}C -analyser, vilka stämmer väl med hustypologi. Ett förkolnat sädeskorn som ^{14}C -dateras till 600-talet ger en fingervisning om det närbelägna grophusets ålder.

Ytterligare lämningar fanns utmed en cirka 150 meter lång sträcka öster om byggnaderna men inga övergripande strukturer urskiljdes. Endast enstaka detektorfynd framkom öster om storgården.

Väster om storgården avtecknade sig en tjugo meter bred sänka vilken tolkas som en hålväg, eller kanske rättare sagt ett system av hålvägar. Sänkan sammanfaller med läget för sockengränsen och den nord-sydligt orienterade vägen/fälgatan som nämndes i föregående avsnitt. Väster om sänkan fanns rikligt med lämningar utmed en närmare 300 meter

lång sträcka, dock utan att några övergripande strukturer kunde urskiljas. Här framkom dock fler detektorfynd, bland annat dräktspännen i form av ett spetsovalt spänne och ett likarmat spänne (se nedan).

I det följande ska vi fokusera på den förmodade storgården (fig. 4). Låt oss börja med hus B1. Tyvärr kunde endast den södra tredjedelen av huset undersökas, vilket medför viss osäkerhet i bedömningen. Det cirka 35 meter långa och drygt sju meter breda huset som var orienterat i schaktets riktning kan beskrivas som ovanligt bastant. De likartade nedgrävningarna för stolparna som ingick i det treskeppiga husets inre, takbärande konstruktion mätte upp mot 0,9 meter i diameter medan deras djup uppgick till 0,6 m. Måtten tyder på att det varit en högrest byggnad, som var avsedd att imponera: stolphål med liknande dimensioner fanns inte i övrigt inom schaktet. Dåligt bevarade rännor antyder väggarnas svagt krumma form och visar att odlingen har slitit hårt på lämningarna. För att datera huset ¹⁴C-analyserades förkolnade sädeskorn från stolphål i husets inre, vilka tyvärr gav ett spretigt resultat, med nedslag i äldre stenålder, yngre bronsålder och folkvandringstid (400–550 e. Kr.). Det senare resultatet stämmer generellt sett väl med hustypen, som också kan vara yngre. Det dåligt bevarade hus B2 i väster kan ha varit uppemot 25 meter långt. Detta hus är svårt att datera närmare än till yngre järnålder. Även i denna byggnad fanns en ränna som bevarats i ett parti motsvarande husets nordvägg.

Ser vi till grophusen så framkom inga oväntade konstruktioner. De varierade påtagligt ifråga om storlek och djup, vilket dock inte är ovanligt. I de fall stolphål efter stolpar som burit upp grophusens sadeltak kunde påvisas, så var dessa med något undantag placerade i ungefär samma öst–västliga riktning som stolphusen. I flertalet grophus kunde

golvlager skiljas ut från den överliggande fyllningen, även om skillnaderna ofta var små. I fem av totalt sju grophus fanns vävtyngder av såväl bränd som obränd lera, som visar att det stått så kallade varptyngda vävstolar i nästan alla hus. Andra textilanknutna föremål var däremot sparsamt representerade, liksom andra hantverk än det textila. Endast några små slagglumpar och ett fragment av en ugnsvägg med delvis förglasad insida kan sättas i samband med metallhantverk.

Grophuset längst i öster på storgården skiljde ut sig på olika sätt: flera olika fyllningslager kunde urskiljas och det var försett med ingång och en härd, kring vilken en mängd vardagliga föremål framkom: krukskärvor, avslag av flinta, stycken av bränd lera, en nit av järn, en del av en sölja, ett nålbryne och en liten gul glaspärla. Dåligt bevarade matrester i form av djurben fanns också. När grophusens funktioner diskuteras så uppfattas de kanske främst som vävstugor, och ibland finner vi även spår efter andra hantverk. Men i en del fall, kanske fler än vi tänker oss, fungerade de förmodligen också som bostäder, oftast kanske av mer tillfällig natur. Vi får tänka oss att det fanns ett behov att härbärgera både gäster och ofri arbetskraft eller kringvandrande hantverkare som inte var direkt knutna till hushållet. Ju större ett hushåll var, ju större var behovet att inkvartera människor.

Förekomsten av en härd och fyndspridningen vid den visar ju tydligt på en boendefunktion, liksom det faktum att föremål av personlig karaktär påträffades, vilket är ganska vanligt. Bortsett från den nämnda pärlan var sådana föremål dock mindre vanligt förekommande i de aktuella grophusen, där fynden med några undantag var tämligen anonyma och inte särdeles omfattande. Flertalet utgjordes av krukskärvor av vendel- och vikingatida karaktär. Djurben förekom också

i flertalet hus om än i små mängder, vilket till viss del hänger samman med att den sandiga jorden inte är gynnsam ur bevarandesynpunkt.

I storgårdens östra utkant fanns en koncentration av stolphål som förmodligen representerar ytterligare stolpbyggda hus som inte gick att särskilja. Ett av stolphålen framstod som särskilt intressant (fig. 4). Dess dimensioner var så pass väl tilltagna att det kan ha rört sig om en rest efter en takbärande stolpe i en byggnad. Det anmärkningsvärda bestod i att fyllningen innehöll delar av minst fem torskar, varav främst huvudena var representerade (83 %). Tre av torskarna hade varit mer än en meter långa, och den längsta drygt 1,2 meter lång. Så stora torskar har troligast fiskats med krok ute på djupt vatten (Magnell 2015). Det ligger nära till hands att se torsk huvudena som ett slags offer som lades ned i samband med en taklagsfest eller liknande: nedläggelser av denna typ är inte helt ovanliga (se t ex Carlie 2004:103). I fyllningen fanns också en del förkolnade sädeskorn, och en ¹⁴C-analys visade att festen i detta fall hade ägt rum på niohundralet.

Utöver ett stort antal härdar – 60 stycken – varav flera förmodligen härrör från bronsåldern, så framkom också lämningar efter fem ugnar. Dessa var tyvärr dåligt bevarade och bestod endast av ett tunt skikt rödbränd lera. Det är troligt att denna kategori av lämningar var underrepresenterad, att de med

tiden plöjts bort. Ugnarna kan ha använts i samband med matberedning eller hantverk, exempelvis tillverkning av keramik eller metallhantverk. De förekom i anslutning till storgården och öster om den, medan den västra delen av schaktet helt saknade anläggningstypen.

Redan i ett tidigt skede av undersökningen stod det klart att platsen var lite utöver det vanliga, då flera dräktspännen och beslag framkom vid detektering av matjorden. Fynden var koncentrerade till platsen för storgården där ytterligare några metallföremål i grophusen framstår som iögonfallande. Vid storgården framkom ett S-formigt ormspänne, ett runt, platt spänne och ett karolingiskt beslag i matjorden (fig. 4). Därtill preparerades ett treflikigt spänne fram i ett grophus. I området väster om storgården tillvaratogs det tidigare nämnda spetsovala spännet och ett likarmat spänne. Med ett undantag dateras spännena till perioden från cirka 550 till 700. Det treflikiga spännet med dekor i form av livets träd dateras till 800-talets första hälft. Spännena är genomgående av god kvalitet, men större uppmärksamhet väckte det karolingiska beslaget som är ett exklusivt arbete av kontinental proveniens (fig. 5). Grundplattan utgörs av en kopparlegering. Framsidan är förgylld, med en skickligt komponerad geometrisk indelning i fält på skilda nivåer vilket ger djupverkan, och en sparsmakad dekor med pärlstav och växtorna-

Fig. 5. Det karolingiska beslaget (34x26 millimeter). Foto av Lovisa Dal, Lunds universitets historiska museum.

ment. På baksidan, som är belagd med vitmetall, löper en fåra som markerar en indelning i ett brett och ett smalt fält, varav det senare är svagt nedsänkt. I detta fält syns en nit.

Beslaget är tillverkat i en karolingisk verkstad eller i anslutning till den karolingiska sfären. Liknande beslag och spännen har tidigare påträffats på ett antal platser i Norden, med en koncentration till sydvästra Skandinavien. Från de nära omgivningarna finns ett remändebeslag och ett treflikigt beslag i ett skattfynd från Häljarp (Hårdh 1976, s. 70 Taf. 48:I:4). Från en vikingatida storgård i Löddeköpinge finns ytterligare ett tungformat remändebeslag, men detta har försetts med en upphängningsögla (Svanberg 2000, s. 112 ff.). Det aktuella beslaget uppvisar likheter med ett beslag från Uppåkra (Hårdh 2010, s. 262 fig. 19). I likhet med beslaget från Uppåkra kan det dateras till 800-talets första hälft (a.a., s. 276).

De karolingiska beslag som har framkommit i Norden uppvisar ibland spår efter sekundär bearbetning och har i vissa fall gjorts om till smycken, som i Löddeköpinge. Flera forskare menar att de ska sättas i samband med 800-talets plundringståg (Svanberg 2000, s. 113 f.). Intakta föremål av detta slag kan också ha varit gåvor, medan föremål som bearbetats alternativt kan ses som återvinningsbart material som en hantverkare har förfogat över. Det aktuella beslaget är intakt och uppvisar inga tecken på bearbetning, modifiering eller ens slitage.

Ytterligare några föremål från grophusen på storgården tilldrar sig intresse. Ett litet hänge av järn, är format som en 23 x 15 mm stor torshammare försedd med en ögla (fig. 4). Som symbol speglar denna amulett en koppling till hedniska trosföreställningar och förekommer under hela vikingatiden. Inom nuvarande svenskt område blev den vanligare förekommande under 900-talet, vilket kan

ses mot bakgrund av den kristna missionen och de motrörelser som uppstod (Ström 1984, s.132; Svanberg 2000, s.115). En snarlik amulett framkom för övrigt också på den nämnda storgården i Löddeköpinge (a.a.).

En annan kategori av grophusfynd från storgården utgörs av två föremål som är knutna till matberedning. I ett av grophusen i storgårdsområdets östra utkant, nära stolphålet med torskkranier, tillvaratogs en upphängningskrok till en kittel. Ett betydligt mer ovanligt föremål utgjordes av en köttgaffel av järn från storgårdens västra utkant (fig. 4 och 6). Till skillnad från vår tids gafflar rör det sig om ett redskap med vinklat handtag och klor som användes för att fiska upp köttbitar ur en mustig kötsoppa som kallades *sod* och serverades vid gästbud och blot (Hødnebo 1982). I Håkon den godes saga berättas om ett blot då soppan lagades på hästkött, och att bönderna uppmanade en motvillig kung Håkon att *drekkja sodit*. I en yngre kontext nämner Saxo flera gånger varm kötsoppa (på latin), vilket serverades på gästabuden (a.a.).

De skriftliga uppgifterna kan ses mot bakgrund av de arkeologiska fynden och de kontexter dessa förekommer i. Köttgafflar är främst kända från de rikt utstyrda båtgravarna i Vendel och Valsgärde där de i flera fall förekommer tillsammans med kittlar och upphängningsanordningar till dessa (Arwidsson 1980). En hastig genomgång av Statens Historiska Museers fynddatabas visar att redskapet också är representerat i andra kontexter än gravar, exempelvis husgrupp 3 på Helgö. En köttgaffel framkom relativt nyligen vid undersökningen av ett slags stenlagd plattform i Lilla Ullevi nära Mälaren i södra Uppland. Plattformen tolkas som en förkristen helgedom (Bäck m fl. 2012, s. 18 f.). Bland övriga fynd från denna plats fanns en mängd rituellt rekvisita, i synnerhet amulettringar och hängen.

Fig. 6. Köttgaffel av järn. Foto av Lovisa Dal, Lunds universitets historiska museum.

Inom danskt område är köttgafflar representerade bland fynden från de senvikingatida ringborgarna. Två exemplar framkom vid undersökningen av Fyrkat på Jylland, i anslutning till ett hus inne i borgen och vid porten i väster (Roesdahl 1977, s. 25), medan två något bättre bevarade exemplar tillvaratogs i Trelleborg på Själland (Nørlund 1948, s. 125 samt Plansch XIX, 8–9). Genomgången visar att redskapet återfinns i miljöer som starkt förknippas med sociala eliter och stora hushåll, och att det varit i bruk från åtminstone tidig vendeltid till tidig medeltid i stora delar av Skandinavien. Utformningen varierar en hel del; de är försedda med två till fem klor. De kunde vara praktfullt utstyrdas som i båtgravarna, där de i några fall är sammansmida av flera delar och dekorerade med spiralornament, eller enkla och formsäkra som det aktuella exemplaret, vilket är smitt i ett stycke.

Diskussion

Lämningarnas karaktär och spridning visar dels på att flera gårdsenheter är representerade inom bosättningen, och dels på en kronologisk och social skiktning. Även om den nyfunna bosättningen inte är helt avgränsad, så står det klart att den är ovanligt stor och att åtminstone storgården var i bruk under

mycket lång tid, från folkvandringstid till och med vikingatiden (jfr Callmer 1985). Sett till storlek, karaktär och kontext ligger det nära till hands att karakterisera hus B1 som en »multifunktionell hallbyggnad» av yngre järnålderstyp (Söderberg 2005, s. 109). I anslutning till denna presumtiva hall finns en koncentration av föremål, varav några är prestigeföremål. Dessa och andra företeelser framstår som i viss mening typiska för den sociala elitens gårdar utmed Kävlingeån, så som de tonar fram i de arkeologiska material som har relaterats i artikeln, främst Löddeköpinge, Bjärred och Gårdstånga.

Det karolingiska beslaget låter ana att man deltog i vikingatågen västerut. Med tanke på spridningen av dessa beslag har sådana expeditioner förmodligen involverat flera gårdar i bygden. Genom sin koppling till storhushållning och blot eller festmåltider signalerar köttgaffeln att herraväldet utövades på gården. Vidare utgör de många grophusen med främst textila, men även andra hantverksrelaterade och personliga föremål ett återkommande inslag i bosättningarna utmed ån (Söderberg 1994; Andersson 1996; Svanberg 2000; Becker 2006), liksom referenserna till den maritima sfären, som i detta fall nedläggelsen med torsk huvuden. I andra miljöer har det främst rört sig om mer prosaiska fynd,

exempelvis av båtnitar eller kontexter med stora mängder fiskben (Söderberg 1994; Steen 1994; Svanberg 2000). Slutligen exemplifierar hänget med torshammaren de rituella föremål som kan förväntas i dessa miljöer medan dräktpännena frammanar en bild av välstånd och kontaktnät. Det bör dock påpekas att några förmålskategorier, främst vapendetaljer, hästuprustning och metallhantverk, som är vanligt förekommande i storgårdskontexter är svagt representerade eller helt frånvarande. Detta kan hänga samman med den begränsade undersökningsytan (avsökning med metalldetektor gjordes för övrigt endast utmed schaktet).

Att det verkligen rör sig om en betydande bosättning framgår även av företeelser i det omgivande landskapet som beskrivits (fig. 3). I likhet med flera andra speciella miljöer utmed ån är bosättningen strategiskt belägen, i skärningen mellan kommunikationsstråk utmed ådalen och passager över ån. Vidare är det intressant att konstatera att betes- och ängsmarkerna dominerade i närområdet i början av 1700-talet. Kopplingen mellan järnålderselitens bebyggelser och goda betesmarker har påvisats i flera miljöer, exempelvis Järrestad i sydöstra Skåne (Lagerås 2003).

I diskussionen om hur vi ska uppfatta den aktuella bosättningen sett i relation till området som helhet bör relationen mellan de tre namnen Stora Harrie, Lilla Harrie och Harjager beaktas. Närbelägna bebyggelser med identiska namn som endast särskiljs genom ett tillägg uppstår antingen genom att en ursprunglig bebyggelse har delats, eller genom att bebyggelserna oberoende av varandra har namngivits av en välkänd plats som ligger i anslutning till dem (Svensson 2015, s. 201). Om nu de båda bebyggelserna och häradet, som Ola Svensson menar, är namngivna efter tingsplatsen *Harthaker*, så innebär det att tingsplatsen är av mycket hög

ålder, och att den – eller en närbelägen föregångare – var i bruk parallellt med den aktuella bosättningen.

Har då bosättningen haft en koppling till Harjager häradsting? I flera av de miljöer där häradsting kan påvisas finner vi att järnålderseliterna är närvarande, men regeln är att det inte har funnits någon nära rumslig koppling; snarare har sådana bebyggelser legat på ett visst avstånd från tingsplatserna (a.a., s. 255). Följaktligen är det också svårt att tänka sig att platsen (T3) i nära anslutning till boplatserna ska uppfattas som en föregångare till platsen för häradstinget (T1). En intressant möjlighet är att platsen (T3) i stället ska förstås i relation till den andra kategorin av platser för rättsutövning, birket.

Ola Svensson menar att den medeltidaindelningen mellan platser för rättsutövning i härads- och landsting respektive birk ytterst kan härledas till makt som utgick från mer allomfattande gemenskaper respektive hushållsanknuten makt (a.a., s. 257). Den förstnämnda typen av makt anses vara av mycket hög ålder medan arkeologiskt material i allt högre grad har kommit att visa på att herraväldets olika aspekter (rättskipning och kult) utövades tämligen oinskränkt på lokal nivå under yngre järnålder (jfr Jørgensen 2014). Mycket tyder på att herraväldet utformades i en mer distinkt riktning under folkvandringstiden, cirka 400–550, som ett led i hierarkiseringen av järnålderssamhället.

Under arbetet med denna artikel har det efter hand framstått som allt mer angeläget att i större utsträckning dra in Örtofta socken och säteri i diskussionen, vilket dock inte varit möjligt inom ramen för detta arbete. Redan bosättningsläget på sockengränsen antyder en koppling, liksom olika kyrkliga förhållanden och, inte minst, hushållning och markanvändning vid tiden för de äldsta skifteskartorna kring 1700 (fig. 3; Bohman 2010). Örtofta säteri framstår dessutom som

speciellt ur rättslig synpunkt, genom att birket var knutet till godset under senmedeltid, vilket ju framstår som ett intressant sammanträffande. En uppgift för framtida forskning kan då bestå i att undersöka hur järnålderns och medeltidens bebyggelser är belägna i förhållande till de olika kategorierna av rättsliga platser i det aktuella området.

Summary

The principal aim of the article is to present and discuss a recently discovered Early Medieval settlement (c. AD. 400 – 1000) close to the village of Lilla Harrie in the valley of the Kävlingeå river, which is the largest watercourse in south-west Skåne. The settlement appears to be unusually large, and consists of a number of farms. The character and distribution of finds, houses and other features strongly suggest that one of the farms is a magnate's farm. The location at a junction of old roads by the river is strategic, and may be viewed in relation to a series of better known, important sites in the same valley. An attempt is also made to discuss the settlement in relation to recent research concerning place-names, topography and ancient monuments associated with meeting places in Skåne and, more specifically, the assembly site of Harjager's hundred and possible precursors.

Ett stort tack till Björn Magnusson Staaf för läsning av manus och värdefulla kommentarer. De brister som eventuellt finns är dock helt författarnas ansvar.

Referenser

- Andersson, E. 1996. *Textilproduktion i arkeologisk kontext. En metodstudie av yngre järnåldersboplatser i Skåne*. University of Lund, Institute of Archaeology Report Series No. 58. Lund.
- Andersson, T. 1965. *Svenska häradsnamn*. Nomina Germanica – Arkiv för Germansk Namnforskning 14. Uppsala.
- Andrén, A. 1980. *Lund. Rapport Medeltidsstaden* 26. Riksantikvarieämbetet och Statens Historiska Museum. Stockholm.
- 1983. Städer och kungamakt – en studie i Danmarks politiska geografi före 1230. *Scandia* 49:1.
- Arwidsson, G. 1980. Båtgravarna i Valsgärde. Så räddades fynden, I: Sandwall, A. (red.). *Vendeltid*. Historia i fickformat. Statens Historiska Museum. Stockholm.
- Becker, N. 2006. Gårdar på rad. I: Larsson, S. (red.). *Centraliteter. Människor, strategier och landskap*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Bohman, M. 2010. *Bonden, bygden och bördigheten. Produktionsmönster och utvecklingsvägar under jordbruksomvandlingen i Skåne ca 1700–1870*. Lund studies in Economic History 52. Lund.
- Bolander, A. 2014. Fjärrvärmeledning mellan Örtofta och Landskrona. Arkeologisk utredning 2014. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, *UV Syd rapport* 2014:28.
- Bolander, A. Manus. Fjärrvärmeledning mellan Örtofta och Landskrona. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning 2014. Etapp II. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, *UV Syd rapport*.
- Bäck, M. & Hållans, A-M. 2012. *Lilla Ullevi – den heliga platsens geografi*. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Callmer, J. 1980. Topographical Notes on some Scanian Viking Period and Early Medieval Hoards. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985–1986.
- 1985. To stay or to move. Some Aspects of the Settlement Dynamics in Southern Scandinavia in the Seventh to Twelfth Centuries A.D. with special Reference to the Province of Scania. *Meddelanden från Lunds universitets historiska museum* 1985–1986.
- Carlie, A. 2004. *Fortida byggnadskult. Tradition och regionalitet i södra Skandinavien*. Riksantikvarieämbetet, Arkeologiska Undersökningar, Skrifter No 57. Stockholm.
- FMIS. Riksantikvarieämbetets digitala fornminnesregister. <http://www.fmis.raa.se/>
- Gillberg, J. L. 1765. *Historisk, oeconomisk och geographisk beskrifning öfver Malmö hus Låhn*. Facsimileupplaga 1980. Lund.
- Holmberg, R. 1977. *Den skånska öresundskustens medeltid*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. Nr 11. Lund.
- Hårdh, B. 1976. *Wikingerzeitlicher Depotfunde aus Südschweden. Katalog und Tafeln*. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°. N° 9. Lund
- 2010. Viking Age Uppåkra. I: Hårdh, B. (red.). *Från romartida skalpeller till senvikingatida urnesspännen*. Nya materialstudier från Uppåkra. Uppåkrastu-

- dier 11. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 80. No. 61. Lund.
- Hødnebo, F. 1956–1978. Supper. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Band 17. 2 uppl. Malmö.
- Jacobsen, L. & Moltke, E. (red.) 1942. *Danmarks Runeindskrifter*. København.
- Jönsson, K. & Sundén, B. (K.J. B.S.). 1974. Aktuellt om Antikvariskt. *Ale* 1974:1.
- Jørgensen, L. 2014. Norse Religion and Ritual Sites in Scandinavia in the 6th – 11th Century. I: Hofmann, K.P., Kamp, H. & Wemhoff, M. (red.). *Die Wikinger und das Fränkische Reich. Identitäten zwischen Konfrontation und Annäherung*. Mittelalterstudien des Instituts zur Interdisziplinären Erforschung des Mittelalters und seines Nachwirkens, Paderborn.
- KVJ. *Kong Valdemars jordebog*. Aakjær, S. (utg.). 1980. København.
- Lantmäteriets arkiv*: Lilla Harrie akt L124-4:1; Stora Harrie akt LMS185-2:1; Örtofta akt LMS260-5:2.
- Lagerås, P. 2003. Aristokratin i landskapet. I: Söderberg, B. (red.). *Järrestad. Huvudgård i centralbygd*. Riksantikvarieämbetets Arkeologiska undersökningar Skrifter No 51. Stockholm.
- Magnell, O. 2015. Manus. Det osteologiska materialet. I: Bolander, A. Manus. Fjärrvärmeledning mellan Örtofta och Landskrona. Arkeologisk förundersökning och särskild undersökning 2014. Etapp II. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, UV Syd rapport.
- Nilén, K. 2010. Örtofta slott vid Bråån. Kulturhistorisk utredning i samband med våtmarksprojekt 2010. Regionmuseet Kristianstad Rapport 2010:21.
- Nørlund, P. 1948. *Trelleborg*. Nordiske Fortidsminder IV:1. København.
- Rasmusen, P. 1956–1978. Herred. *Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid från vikingatid till reformationstid*. Band 6. 2 uppl. Malmö.
- Roesdahl, E. 1977. *Fyrkat. En Jysk vikingeborg. II. Oldsagerne og gravpladsen*. Nordiske Fortidsminder Bind 4. København.
- Skansjö, S. 1997. *Skånes historia*. Lund.
- Steen, S. 1994. Benmaterialet. I: Söderberg, B. 1994. *Kungens Gårdstånga – från Odin till Adel. Arkeologi i Sverige* nr 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- Ström, K. 1984. Thorshammerringe und andere Gegenstände des heidnischen Kults. I: Arwidsson, G. (red.). *Birka II:1. Systematische Analysen der Gräberfunde*. Stockholm.
- Strömberg, M. 1961. *Untersuchen zur jüngeren Eisenzeit in Schonen. Völkerwanderungszeit–Wikingerzeit. I. Textband. II. Katalog und Tafeln*. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 40. N° 4. Lund.
- Svanberg, F. 1998. Exklusive Jewellery. Borgeby and Western Scania c. AD. 950–1050. *Formvännan* årg. 93.
- 2000. Vad fynden kan berätta. I: Svanberg, F. & Söderberg, B. (red.). *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge Riksantikvarieämbetet, avdelningen för arkeologiska undersökningar, Skrifter No 32. Stockholm.
- 2003. Death Rituals in South-East Scandinavia AD 800–1000. *Acta Archaeologica Lundensia*. Series in 40. No 24. Stockholm.
- Svanberg, F. & Söderberg, B. (red.). 1999. *Den vikingatida borgen i Borgeby*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 1. Lund.
- 2000. *Porten till Skåne. Löddeköpinge under järnålder och medeltid*. Arkeologiska studier kring Borgeby och Löddeköpinge 2. Riksantikvarieämbetet, Avdelningen för arkeologiska undersökningar, skrifter No 32. Stockholm.
- SOL. Svenskt ortnamnslexikon*. Wahlberg, M. (red.). 2003. Uppsala.
- Svensson, O. 2015. *Nämnda ting men glömda. Ortnamn, Landskap och rättsutövning*. Växjö.
- Söderberg, B. 1994. *Kungens Gårdstånga – från Odin till adel. Arkeologi i Sverige* nr 3. Riksantikvarieämbetet. Stockholm.
- 2005. *Aristokratiskt rum och gränsöverskridande*. Riksantikvarieämbetet Arkeologiska undersökningar Skrifter No 62. Stockholm.
- Theander, C. 1994. »Kar juxta Ludde». En hamnanläggning i förbindelse med Lund. Seminarieuppsats vid Arkeologiska institutionen i Lund.
- Ulriksen, J. 1997. *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 11 e. Kr*. Roskilde.
- Ulsig, E. 1968. *Danska adelsgodser i middelalderen*. København.
- Weibull, L. 1923. *Necrologium Lundense. Lunds domkyrkas nekrologium*. Monumenta Scaniae Historica. Lund.
- Ödman, A. 2013. Från byggnadsträl till järnskattebonde – arbetskraftsrekrytering och produktionslokalisering i det medeltida Skåne. I: Pettersson Jensen, I.-M., Berg Nilsson, L. och Karlsson, C. (red.). *Berättelser från markerna. En antologi om järn, skog och kulturarv. En vänbok till Gert Magnusson*. Skrifter från Bergslagens medeltidsmuseum 1. Norberg.

En medeltida 'galjonsfigur' från Blekinge

Läsaren av Ale kunde redan i nr 2 2008 ta del av resultat från undersökningar av ett senmedeltida vrak, beläget på havsbotten strax norr om Stora Ekön i Ronneby skärgård. I artikeln redogjorde marinarkeologen och projektledaren Lars Einarsson vid Kalmar Läns Museum för det då rådande kunskapsläget liksom ett flertal fascinerande hypoteser kring skeppet och dess förlisning. Den bevarande miljön i sedimenten i skärgården visade sig ha dolt en felande länk rent skeppsbbyggnadstekniskt och samtidigt en tidskapsel med bäring rakt in i de senmedeltida, historiska källorna och unionstidens turbulenta slutskede.

Analysen av skeppsvirke visade med all tydlighet att fartyget var byggt under tidigt 1480-tal. Ett flertal tillvaratagna kanonlaverter talade vidare om ett kraftigt bestyckat skepp, ett av de första i sitt slag i egenskap av utpräglad krigsfartyg. Vraket tolkades genom ett flertal indicier som resterna efter den danske kung Hans huvudskepp *Gribshunden* eller *Griffen*. Såsom omnämnt i samtida krönikor, skall detta skepp ha förlit vid Ekösund utanför just Ronneby 1495. Efter Einarssons artikel i Ale, utförde Kalmar läns museum ytterligare dykningar på vraket

2011. Som en konsekvens av detta kunde dendrokronologisk analys av träprover snäva in skeppstimrets avverkningsområde till närheten av floden Meuse. På rimliga grunder kunde skeppet nu tolkas som byggt i Nederländerna. Hypotetiskt bör det ha köpts in av den danska kronan, och som sådant ha ingått i landets flotta.

Föremål och dokumentation från skeppsvraket visades i utställningar i Karlskrona och Ronneby 2013 respektive 2014, och parallellt med detta togs de första stegen mot ett fortsatt, vidgat forskningsprojekt. Nya dykningar, nu utförda av Södertörns högskola genom forskningsinstitutet MARIS, påbörjades 2013, och resultatet av dessa är att vrakets identifiering som *Griffen/Gribshunden* bedöms ha stärkts ytterligare. Dessutom har det med stor sannolikhet fastslagits att skeppet är en s.k. karack, och då den äldsta av denna fartygstyp som hittills påträffats i Skandinavien.

I samband med en dykinsats i juni 2015 observerades en skulpterad trästock i den del av vraket som knyts till förskeppet. Objektet var oväntat, och omgående bedömdes det vara av stor vetenskaplig betydelse. Främst på grund av plundringsrisken kom diskussionen snart att gälla om inte stocken skyndsamt borde friläggas och bärgas separat. Blekinge museum och MARIS tog initiativ till en

Marinarkeolog Mikael Björk in-
vid det nyss bärgade sjömonstret.

räddningsbärgning, vilken genomfördes tillsammans med företaget MMT den 11 augusti 2015, efter att länsstyrelsen tagit beslut i ärendet. Stocken lyftes redan på botten över i en specialbyggd vagga, som sedan långsamt kom att vinschas upp till bärgningsfartyget. Väl inne på land skedde vidare transport till Blekinge museums magasin, där föremålet slutligen kom att förvaras i väntan på ett förestående konserveringsarbete.

Den skulpterade vrakdelen visade sig omedelbart överträffa alla förväntningar. Den drygt 3,5 m långa ekstocken var trots sina 500 år på havsbotten förvånansvärt välbevarad. Merparten av den har ett mer eller mindre kvadratisk tvärsnitt som mäter mellan 0,15x0,20 och 0,20x0,25 m. Stockens främre ände består av ett nogsamt skulpterat figurhuvud. Den gapande käften är närmast krokodillik och ur den förefaller ett mänskligt huvud framträda. Skulpturen är inte liktydig med senare tiders galjonsfigurer, utan var en integrerad och bärande del av det s.k. förkastellet på karacken. Detta var den upphöjda främre däckbyggnaden, från vilken strid mot andra fartyg kunde ledas. Parvisa urtag i stockens ovansida visar på hur tvärgående delar i en sådan konstruktion en gång fäst mot objektet, och tack vare detta kan förkastellets form och dimensioner idag rekonstrueras relativt ingående.

Samtidiga paralleller till träfiguren är inte

kända i bevarat skick, men senmedeltida avbildningar av skepp liksom återgivningar av fabeldjur inspirerar i tolkningsarbetet. Kopplingen till den bibliska berättelsen om Jona och valfiskens känns rimlig, men det utesluter inte att andra liknelser eller personifieringar kunde utläsas av betraktare under 1400-talets slut. Om dåtidens människor i skulpturen såg det som man benämnde som en *Gribshund* eller en *Griff* är kanske svårt att fastslå helt säkert, men kärt barn har som bekant många namn.

Frågor som kvarstår att besvara gäller exempelvis om huvudet varit bemålat eller på annat sätt utsmyckat genom lösa, idag bortfallna delar. Det förestående konserveringsarbetet kommer därför att inbegripa ett särskilt sökande efter spår och rester av olika slag. Detsamma gäller vid fortsatt undersökning av den yta inom vrakplatsen från vilken den skulpterade stocken bärgades.

Gribshundens såväl dåtida som nutida öde engagerar idag människor både inom och utom Blekinge. Vrakets existens liksom det bevarade figurhuvudet har dessutom rönt stor internationell uppmärksamhet. Projektets framtida vetenskapliga betydelse kan knappt överblickas, men i kombination med vrakets symboliska och pedagogiska värde, måste potentialen bedömmas som enorm.

Mikael Henriksson

I:e antikvarie, Blekinge museum

Monumentalt om Skånes kyrkor

Det är ett av Skånes historiska särdrag att landskapet sedan tidig medeltid har präglats av en stor täthet på kyrkor. Sett i ett nordiskt perspektiv har framför allt lerslättsområdena i väster och söder haft en kyrktäthet långt utöver det genomsnittliga. Det kan till stora delar förklaras med att den kyrkliga verksamheten byggde på tiondeinkomster från jordbruket, särskilt spannmålsodlingen, och de bästa odlingsjordarna möjliggjorde underhållet av flera, tätt liggande sockenkyrkor på landsbygden, samtidigt som det i tiden givetvis funnits en stark övertygelse om det rätta i att uppföra kyrkor.

I förlängningen av den gregorianska reformrörelsen från sent 1000-tal inom det västkristna området av Europa har ett nätverk av kyrksocknar etablerats. Adam av Bremen, en tysk kyrkoman som har besökt Danmark och fört samtal med den danske kungen Sven Estridsen (1047–74), noterade på 1070-talet att det då fanns 300 kyrkor i Skåne. Denna runda siffra skall inte ses som faktisk summering men ger uttryck för att Adam uppenbarligen var nöjd med antalet kyrkor. Vid denna tid handlade det utan tvekan om träkyrkor. I det danska kungariket blev staden Lund under 1100-talet ett kyrkligt centrum med ärkebiskopssäte, domkapitel, ett flertal sockenkyrkor och klosterkyrkor inne i staden. I Lunds stift anlades vid samma tid stenbyggda sockenkyrkor i en omfattning som framstår som häpnadsväckande med tanke på att avancerade stenbyggnader i övrigt helt saknades vid denna tid. Många av dessa kyrkor kvarstår på sin ursprungliga plats än idag, även om de flesta har genomgått små eller stora förändringar under de gångna tusen åren. Kyrkor och kyrkogårdar utgör därmed ett vittnesbörd om lång historisk platskontinuitet; kyrkorna är unika kulturhistoriska monument samtidigt som de (flesta) ännu är i bruk för sina ursprungliga ändamål som gudstjänstlokaler.

På bokens omslag ses Gumlösa kyrka, invigd 1192, Nordens äldsta precist daterbara tegelbyggnad. Oljemålning från tiden strax efter kyrkans restaurering 1891.

Hur går man tillväga om man vill inhämta kvalificerad information om enskilda kyrkor eller om ett större antal kyrkobyggnader, exempelvis inför en kulturhistorisk exkursion i Skåne? Lundastiftets samtliga kyrkobyggnader beskrevs 1947 av Gunnar Anselm i *Lunds stift i ord och bild*. Det är en tung foliant som närmast måste sökas på referenshyllorna i större bibliotek och inte något man släpar med på en utflykt, även bortsett från att forskningen om och perspektiven på kyrkobyggnaderna avsevärt har förändrats sedan fyrtioalet. Internet i all ära, men det tar trots allt sin tid att samla in uppgifter till en längre rundtur i vårt kyrktäta landskap. Därför är det inget mindre än en respektingivande kulturgärning när Claes Wahlöö nu, i text och bild, presenterar alla besökbara skånska kyrkor på landsbygden och i städerna, jämte några numera försvunna. Det sker i en hanterbar volym i mjuka pärmar med ett omfång på drygt 500 sidor: *Skånes kyrkor 1050–1949, guide till 493 monument och minnesplatser* (eget förlag, e-post: claeswaldemar@gmail.com).

Författaren till verket är väl känd som arkeolog, tidigare stadsantikvarie i Lund och ställföreträdande chef på Kulturen, och han är dessutom författare och/eller redaktör till flera böcker och artiklar inom ett brett spektrum av kulturhistoriska ämnen. Boken om Skånes kyrkor har tillkommit efter studier i en omfattande forskningslitteratur, och, väl att märka, även genom fältstudier till alla omnämnda, besökbara objekt. Förordet är undertecknat av Eva & Claes Wahlöö, och då anar vi vem som har framfört bilen och varit en insiktsfull mediakttagare. Den sammanlagda körsträckan anges inte, men även den torde vara monumental.

I en kort inledning till framställningen förklaras en del kyrkoarkitektoniska och konsthistoriska termer såsom absider, vapenhus, sakristior, dopfuntar m.m. Därefter följer det omfattande huvudkapitlet »Monument och minnesplatser», som är en alfabetiskt ordnad framställning på cirka 400 sidor, från Aggarp (ödetomt vid Svedala) till Övraby. Typografiskt är framställningen ordnad i tre spalter med såväl text som egenhändigt nytagna foton (i spaltbredd); det blir oftast ett par, tre bilder per objekt, både exteriört och interiört, förvånansvärt klara och tydliga med tanke på det lilla formatet. Vanligen använder Wahlöö två till tre spalter per kyrkoberskrivning, sällan mer. I den systematiskt disponerade framställningen anges kyrka efter kyrka med häradstillhörighet, belägenhet inom nutida kommun, tillkomsttid och arkitektonisk utveckling över tid. Därefter beskrivs eventuella kalkmålningar, altarpupp (el. motsv.), dopfunt och predikstol, ibland även bänkinredningar, krucifix m.m. Vägledningen sätter en tidsgräns vid 1950, men i Kapitel 9 gör förf. likväl en kortfattad presentation av Skånes kyrkor byggda 1950–2000.

I Kapitel 2 tar Wahlöö upp försvunna kyrkor och berör i korta ordalag 209 rivna kyrkobyggnader, av vilka alla dock inte är säkert lokalisierbara och besökbara. I Kapitel 3 får vi en presentation med textöversätt-

ningar av inskrifterna i alla de skånska runstenar (33 av Skånes bevarade 95) som är knutna till kyrkor; som exempel kan nämnas de tre runstenar i Torna Hällestad som minner om den vikingatida stormannen Toke Gormsson och ett slag vid Uppsala, eller den unika medeltida runsten i Norra Åsums kyrka som omtalar ärkebiskop Absalon som en av kyrkans båda byggherrar. Såsom en något oväntad bonus gör förf. i Kapitel 4 en genomgång av sådana kända heliga källor som brukats inom den kristna källkulten, såsom brunnen i Dalby kyrkas förhall, Sankt Olofskällorna i Hallaröd och Sankt Olof m.fl.

I Kapitel 5 listar förf. det han kallar »Juveller i kronan & speciella kyrkor», och i Kapitel 6 presenterar han en värdefull systematisering i form av en kronologiskt ordnad lista av de inventarier som finns i de skånska kyrkorna: altarpupp (el. motsv.), predikstolar, triumfkrucifix, kyrkklockor m.m. Enligt Wahlöö representerar dessa inventarier ett oskattbart värde: »Sammantaget existerar inget konstmuseum som är större eller rikare än de skånska kyrkorna».

Det är uppenbart att vi utifrån Claes Wahlöös innehållsrika bok kan få många uppslag till att bedriva komparativa studier kring landskapets kyrkor, liksom till att planera kulturhistoriska utflykter. Beklagligtvis kommer vi på flera håll inte i närkontakt med interiörerna och inventarierna eftersom många kyrkor vanligtvis, och av goda skäl, är låsta. Vi kan i alla fall ha glädje av vad vi kan läsa i *Skånes kyrkor 1050–1949*, och man inser snart att detta är en bok av liknande värde som en gång den sedan länge utgångna *Kulturminnen i Skåne* (1981) av Evald Gustafsson och Ingemar Tunander, dvs. att detta är en bok som man behöver tillgå i två exemplar: ett i bokhyllan och ett annat i handskfacket/cykelväskan/ryggsäcken.

Sten Skansjö
Professor em. i historia

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen har utgivit Samlingar till Skånes historia, fornkunskap och beskrifning (1868–1873), Samlingar utgifna för De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening (1874–1880), Skånska samlingar (1894–1897) samt Historisk tidskrift för Skåneland (1901–1921).

1961 började föreningen utge ALE, Historisk tidskrift för Skåneland. Första året utkom ett häfte och 1962–1976 tre häften årligen. Fr.o.m. 1977 utkommer fyra häften årligen. 1990 inträdde landsarkivet i Lund som medutgivare.

Brev och manus till redaktionen adresseras till universitetslektor Gert Jeppsson, Vapenkroken 38, 226 47 Lund. E-post: gert_jeppsson@hotmail.com

E-post: info@tidskriftenale.nu

Hemsida: <http://www.tidskriftenale.nu>

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften för 2015, 250 kronor, kan insättas på plusgirokonto nr 24 68 31-2, De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Frågor rörande medlemskap, adressändring m.m.

Elisabeth Reuterswärd 046-30 44 10, elisabeth.reutersward@gmail.com

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas på Landsarkivet, Box 2016, 220 02 Lund. Pris 60 kr per häfte.

EFTERTRYCK, helt eller delvis, medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Fil.dr Bengt Söderberg, Lund, ordf.

Universitetslektor Björn Magnusson
Staaflund, Lund, v.ordf.

Fil.dr Bodil Persson, Lund, sekr.

VD Anders Persson, Lund, v.sekr.

Fil.dr Elisabeth Reuterswärd, Lund,
skattmästare

Universitetslektor Gert Jeppsson, Lund,
redaktör

Fil.dr Kerstin Arcadius, Malmö

Professor Lars Berggren, Lund

Docent Karl Bergman, Hammenhög

Fil.dr Solveig Fagerlund, Viken

Professor Tomas Germundsson, Lund

Antikvarie Mikael Henriksson, Ronneby

Museichef Per Karsten, Lund

Landsarkivarie Göran Kristiansson, Lund

Processledare Samuel Lindeborg,

Vessigebro

Fil.dr Johan Lundin, Malmö

Landsantikvarie Barbro Mellander,

Kristianstad

Kulturmiljödirektör Mats Riddersporre,

Malmö

Professor Sten Skansjö, Lund

Fil.dr Pablo Wiking-Faria, Varberg

Ale

Historisk tidskrift

FÖR SKÅNE, HALLAND OCH BLEKINGE
UTGES AV DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA
OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING
OCH LANDSARKIVET I LUND.

Innehåll

HENNING BENDER

Utom europeisk utvandring från de skånska landsdelarna
via Köpenhamn åren 1852–1873. Del I

I

ADAM BOLANDER OCH BENGT SÖDERBERG

Boplatz, tingsplats, härad. Om nyupptäckt bebyggelse vid Lilla Harrie

21

Alkuellt om antikvariskt

En medeltida 'galjonsfigur' från Blekinge

37

Monumentalt om Skånes kyrkor

39

Vinjetten på framsidan återger det första tecknet – en f-runa – i
runhandskriften av den medeltida Skånelagen, som var gällande i
Skåne, Halland, Blekinge och på Bornholm.